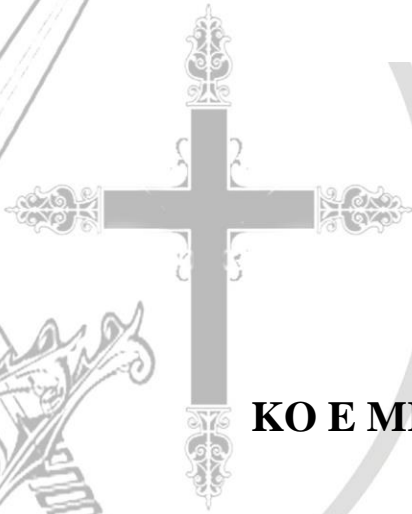

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	23
'Aho	Tu'apulelulu, 24 Novema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmīa, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmīa, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Toutai	Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Sevenitini Toumoua
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA ‘O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 23/2022 FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

**‘Aho : Tu’apulelulu 24 Novema 2022
Taimi : 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Tohi Tali ‘o e To Folofola (Tatau Fakaangaanga)
Fika 05	:	Lipooti Fika 6/2022: Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea (Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022)
Fika 06	:	Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vahenga Tongatapu 2
Fika 07	:	Fakamatala Fakata’u ‘a e MEIDECC 2021/2022
Fika 08	:	Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Ngoue 2021/2022
Fika 09	:	Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Omipatimeni 2021/2022
Fika 10	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 11	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘o e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Ke tamate’i fakamafolalea kae alea’i Lipooti Tali Tō Folofola.....	7
Alea’i Tohi Tali ‘o e Tō Folofola.....	7
Tui ‘ikai lava Fale Alea fokotu’utu’u lelei ‘ene ngaahi taumu’a ngāue ki he langa fonua	12
Ngaahi me’a tui ‘Eua 11 ke fakalelei’i he kakano Tohi Tali Tō Folofola	13
Fakatonutonu Palēmia ko e Tali Folofola ko e fakahoko atu ngaahi ngāue na’e fakahoko.....	18
Fokotu’u mei Tongatapu 7 ki ha taimi lahi ke alea’i ai Lipooti Tali TōFolofola	23
Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2.....	33
Ngaahi tokoni tangike vai Tongatapu 2	36
Ngaahi tokoni maama sola Tongatapu 2	37
Ngaahi ngāue ki he hala pule’anga	37
Polokalama pō ako Tongatapu 2	37
Tokanga ki he tokoni maama sola e Pule’anga	38
Pālōti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 2.....	48
Me’a Sea Komiti Kakato.....	48
Tokanga ki he tafa’aki ‘o e ako mo e ‘ekonomika	51
Kole ke fakatokanga’i ngaahi me’a ne fai ki ai e tokangá kae tukuange lipooti ia ke tali.....	55
Fokotu’u pea pou pou ‘o palōti’i Lipooti Tohi Tali To Folofola	56
Lipooti Sea Komiti ki he ngāue lava mei he Komiti Kakato	57
Pālōti ‘o tali Tohi Tali ‘o e TōFolofola	57
Lipooti Fika 6/2022 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.	58
Fehu’ia pē ‘oku tonu nai ke alea’i ha me’a ‘oku fehanganagai ia mo ha Lao ne tali he Fale Alea	60
Kelesi.....	60

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 24 Novema 2022

Taimi: 1015-1020

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau kamata’aki ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kamata’aki ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale ha lotu pea kau kotoa Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Tu’apulelulu 24 ‘o Novema 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia...

<007>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile : ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitāki ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *Dulcie Elaine* Tei, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliui ...

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a e ‘Eiki Palēmia, kei hoko atu poaki folau ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, kei hoko atu mo e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata,

poaki me'a tōmui mai 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā. Kei hoko atu mo e poaki folau 'a 'Eiki Nōpele Nuku. Toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau ui 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Ke tamate'i fakamafolalea kae alea'i Lipooti Tali Tō Folofola

Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki, ko 'etau 'asenita 'oku kei hoko atu pē 'i he fika 4 ko e Tohi Tali 'o e Tō Folofola. 'A ia na'a tau kamata ngāue mai ki ai 'aneafi pea ko e mu'omu'a pē he 'etau polokalama Hou'eiki te tau 'uluaki fakakakato 'a e ngāue ko eni kimu'a pea tau hoko atu ki he toenga 'etau 'asenita 'oku tufa atu 'i he pongipongi ni. 'A ia ko e lipooti 'e taha kuo ma'u mai 'A'Ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 2, pea mo e Lipooti Fakata'u 'e 3 'a ia ko e Lipooti mei he *MEIDECC*, Potungāue Ngoue ...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea: ... kuo 'osi tufa atu ia ke mou me'a ki ai te tau hoko atu ki ai 'i ha lava e ngāue ki he 'Asenita Fika 4 hangē ko ia founga ngāue na'a tau ngāue mai 'aki 'aneafi 'e tamate'i e me'afakaongo lea ki tu'apule'anga pea mo e fonua koe'uhí ko e ngāue ko eni 'oku fiema'u ke fakakakato hono fakahoko ki he 'Ene 'Afio kimu'a pea toki tuku atu ki tu'a. 'E toki fakamo'ui pē me'a letiō 'i ha'atau hoko atu ki he toenga 'etau 'asenita mei he Fika 5 ki he 'osi.

Alea'i Tohi Tali 'o e Tō Folofola

'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki koe'uhí 'oku mahu'inga ke tau hoko atu ki he 'etau ngāue. Tuku atu e faingamālie Hou'eiki ke mou me'a mai fekau'aki pea mo e Tohi Tali 'o e Tō Folofola 'a ia na'e lau kakato atu 'aneafi pea kuo 'osi fakafaingamālie'i atu e tatau ke faingofua homou muimui'i e feme'a'akí pehē foki ki he ngaahi fakalea 'oku fiema'u ke tānaki mo fakalelei'i 'i ho'omou fokotu'u. Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu atu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea ko e tu'u pē au ke fakamālō atu ki he Feitu'u na 'i he, 'ikai ke ma'u ha taimi 'aneafi ke fakahoha'a atú he ko e 'uhinga mahino foki 'a e mahu'inga'ia 'a e Hou'eiki 'i he fakahoko ko eni 'a e fakahoko e fatongia 'o e Tali Folofola ki he Tō Folofola ki hono Huufi 'o e Fale Alea 'o Tonga he ta'u ni 'Eiki Sea.

Pea hangē pē na'e me'a 'aki he Feitu'u na 'e ko e founa fo'ou foki eni 'oku 'ikai ko e pehē ko ha, ka ko e tataki he Feitu'u na kae 'uma'ā mo e 'Eiki Palēmia 'a e Fale Alea mo e Pule'anga pea ko e fakakaukau ke ke fai ha hangē pē ko ē na'a ke 'osi me'a 'aki Sea 'a e angamaheni e me'a ko e Tali Folofola ko e Tō mai pē Folofola mei he Taloni 'i he Fakaava pē ko e Tāpuni e Fale Alea 'o Tonga pea mei hangē pē ko e fo'i me'a angamaheni pē 'a 'etau tali ia fakatatau ki he, ki he ngaahi kaveinga 'oku, na'e Tō mei he Taloni ko e, te mau tui tatau mo e 'Afiona te mau fakahoko ke fakatatau ki he me'a 'oku ke Folofola mai mo e hā pea a'u ki he ngaahi konga pea tukupā atu leva e Fale Alea pea 'osi ko ia ia mahino pē ia 'oku 'oku pehē ia 'oku 'ikai ke, ki he ngaahi Pule'anga kuo tau fononga maí ki he ngaahi Tō Folofola ko eni pehē 'oku 'ikai ke fai ha me'a ia, 'ikai he 'oku mahino foki ko e ngaahi kaveinga 'oku Tō mai 'aki he Folofola pea mo e mei hangē pē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'aneafi 'oku ko e meimei ngaahi kaveinga pē ia ki he langa fonua Sea 'i he ngaahi tapa kehekehe pea hangē ko e ko e ko e ngaahi Tō Folofola kimui ni mai 'i he La'ā ko eni hono 6 'oku meimei ngaahi ta'u ko eni kuo, 'e 4 pē 5 kuo maliu atu Sea 'oku tu'uma'u pē Folofola he'ene kaveinga lalahi 'e fā 'a e mo'ui, ako ko e fiema'u ke vakai'i e langa faka'ikonōmika 'o e fonua 'a e ngaahi tu'unga 'i he ngaahi tapa kehekehe pea na'e hū mai foki mo e kaveinga ko e pole 'i he ngaahi ta'u ki mui ni mai 'Eiki Sea 'a e faito'o konatapu pea toki tānaki mai pē mo e ngaahi kaveinga kehekehe fekaukau'aki ka 'oku, na'e mei pehē 'a e ngaahi tukufua mai e ngaahi Tō Folofola 'i he ngaahi ta'u mai ki mui ni.

Pea hangē pē ko ē na'a ke me'a ki ai 'Eiki Sea 'aneafi pea na'a ke fokotu'utu'u leva ke fai ha ki'i liliu mei he 'etau ngaahi founa fakahoko 'aki 'etau Tali Folofola hangē ko ena na'e hoko ko eni 'i he Fakaava pea na'a tau tali 'aki pē 'a e founa angamaheni pea na'a tau, na'e pehē atu ai 'a e Fale Alea te mau toki 'oatu 'a e ngaahi fakaikiiki ki he ngaahi ngāue kuo lava 'i he konga ki mu'a ko eni 'i he Tāpuni e To'u Fale Alea ko ē 'a ia ko eni 'oku lolotonga fakahoko ko eni 'Eiki Sea.

Pea ko ia ai 'Eiki Sea 'a e mahu'inga 'aupito hangē ko eni na'e fakahoko 'a e ngāue ki ai 'a e 'a e komiti pea pehē foki ki he Feitu'una pea mo e 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga Sea, ke tānaki mai 'a e ngaahi fakamatala 'oku ai e ngaahi me'a konga lahi heni 'oku 'osi 'omai ia he ngaahi fakamatala fakata'u, ngaahi fakamatala fakata'u ko eni 'o a'u ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

Lord Tu'iha'angana: ... ki he muimuitaha 'o e ngaahi fakamatala fakata'u pea ko eni 'oku kei 'omai pē 'a e ngaahi fakamatala fakata'u 'o hangē ko eni fakamatala eni, na'a ke me'a mai 'aki 'e 3 'a pē. Pea mo e taha eni na'e toki tufa maí, 'oku a'u mai ia ki he fakatatau ko eni ki he tu'utu'uni 'a e laó ki he 21-22. 'A ia ko e ngaahi fakamatala fakamuimui taha 'aupito eni ia ki he tu'unga ko ē ko e 'a e ngaahi līpooti 'a e Potungāue, ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, pea 'oku 'omai foki, ko hotau ngaahi fatongia ia ke vakai'i.

Kaikehe Sea, ko e me'a ko u lave ki aí, poini 'eku fakahoha'á ko e 'uhingá ko e ngāue ko eni 'oku fakahokó he 'oku mahino ko e ngāue lahi eni. He na'e lele pe Fale Aleá kamata mai ko eni to'u Fale Alea ko eni neongo 'a e ngaahi pole ko eni ne tau pea fai ai e ngaahi loka mo e ngaahi tāpuni 'a e ngāue 'a e fonuá. Ka na'e kei fai e ngāue 'a e Fale Aleá, 'etau kau ngāue 'a e Feitu'u na pea

mo e ngaahi Potungāue. Ke tānaki pē ‘a e ngaahi fakamatala ko ení ki he ngāue ko eni kuo lava tautefito ki he Tō Folofola ‘oku faí ko e ‘uhingá ke fai hono līpooti ‘a eni ‘oku tau ngāue ki ai.

Pea ne fakakakato mai ki he ngāue ne fakahoko ‘e he Kōmiti ko eni ki he ngahi totonú. Pea ko eni ‘oku ‘omai, fakahū mai ‘aneafi ki he Falé pea ko eni ‘oku tau hoko atú ‘Eiki Sea. Ka ko ‘eku tu’ú pe ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá ko e mahu’inga ‘o e pea mo e founa ngāue ko eni ko ē na’e ngāue mai’aki ‘e he Falé. Pe tataki’akí pe ko e hā hono ‘uhinga ka ko e mahu’ingá ‘a e poini ko eni ko ē ‘oku ‘oatú. Ko ‘etau ngāue ko eni mo ‘etau founa ko eni na ke me’a ‘akí ke ‘oatu ‘aki ke mahino ‘oku ofi ‘aupito ‘i he mo’oní mo e tonú ‘aki ‘a e founa ko ena na’á ke tataki’aki ko eni ke tau fakahoko’aki e ngaahi fatongiá.

Ko ia ‘a e fakamālō atu Sea ‘i he hili ko ē ‘aneafi ‘a e mahino ‘a e kole ko eni ko ē ‘a e Hou’eiki ‘oku, ke ‘omai, ki’i fakatatafi atu e founa ko eni na’a tau ngāue’aki pe ko eni ‘etau ‘ū *screen* ko eni he ‘oku ‘ikai ke muimui lelei ai ‘a e Hou’eiki.

Na’e pehē pe foki mo e Kōmití Sea, na’e fakahoko ko eni ko ē Kōmiti ko ē ngaahi totonú ne ‘i ai pe mo e kole he Hou’eiki ‘e ni’ihi. ‘Uhingá he ne ‘ikai ke nau muimui’i lelei ‘enautolu ke, he ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ke fakatauhua e ngaahi fika mo e me’a, ko e me’a ‘oku mahu’inga. Ka neongo ia na’e hoko atu pē foki e Kōmití he founa ko ení. Ko ia na’e toe ‘ohake ‘aneafi pea ne ‘ikai ke ma’u ha faingamālie motu’á ni ka ‘oku ou pou pou.

Pea na’a nau toe ma’u pe ko eni ‘a e ongoongo na’e tufaki mai he Kalaké ‘i he ‘īmeilí ‘a e tali ‘e he Feitu’una ke ‘omai ‘a e ‘ū *hard copy* ke ngāue’aki ‘e he Hou’eiki. Ko e ‘uhingá ke fai ai e feme’a’akí ‘o hangē pe ko e anga maheni ‘o e Fale Aleá Sea ‘i he ngaahi līpooti mo e lao mo e hā fua. Pau ke ‘omai e ngaahi pepa ‘o tuku ‘i mu’a ke mahino ‘oku maau ange e feme’a’akí pea mahino ‘oku tonu ange tautefito ki he me’a mahu’inga ko ení.

Pea ‘oku ‘i ai e fakamālō atu Sea ki he ‘omai e ngaahi pepa ngāue ko iá ke faka’atā ‘e he Feitu’una ke tau hoko atu ai ‘i he pongipongi ni. Pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘aupito he ne kau pē mo e motu’á ni ia ‘i he fiema’u pe. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a heni neongo ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a, konga lahi ia heni ‘osi ‘omai ia. Na’e ‘osi ‘omai pe ia ‘i he ‘ū fakamatala fakata’u ko eni ‘a e ‘ū Potungāue ko ia, ‘i he ngaahi fekau’aki ko eni mo e ngaahi kaveinga ko iá.

Pea ‘oku ‘i ai pe mo e ngaahi fika na’e mahino pē na’e ‘ohake he Kōmití ka ‘oku kei ‘asi mai pē ia. Ka ‘oku fiema’u pē ke fakamahino’i mai ‘a e ngaahi fika ko iá ke mahino. Ke mahino pē ‘oku tau ofi ‘aupito ‘e tau Tali Folofola ko eni ki he ngaahi ngāue kuo ki he Tali Folofolá ‘i he tonú.

Pea ko ia ai ‘Eiki Sea e fakamālō atu ki he ‘omai e ngaahi me’a ko iá mo e ngaahi pepa ngāue ko iá. He ‘oku ou tui ‘e faingofua pea mo vave ange ‘e tau foki ki he’etau ngāue lahi ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Kōmití ki he Tali Folofolá ‘i he ‘omai ‘ū pepa ngāue ko iá ke fakahoko’aki e ngāue Sea.

Ko ia ‘a e mahu’inga’ia pea mo e fakamālō atu ki he Feitu’una he ‘omai. Ka ‘oku ou tui ko e ngaahi ngāue lahi eni kuo faí, ‘omai he ngaahi kau ngāue ‘a e ngaahi potungāue ‘oku fekaukau’aki mo e Tō Folofolá ‘a e ngaahi fakamatala ko ení. Fakafou mai ‘e henau ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, ‘o ‘omai ko ení. Ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku pau pē ke tau toe vakavakai’i lelei ke mahino

‘oku tonu ‘aupito ‘a e ngaahi fakahoko ko ‘ení ka e hangē pe ko ē na’á ke me’a’aki Sea. Ko ‘etau, ko e faka’uto’uta foki eni ‘a e Feitu’una, ‘okú ke tataki e Falé ‘i he ngaahi fononga mai e ngaahi ta’u ko ē. ‘A ena pe ko ē na’á ke me’a ki ai pea ‘oku tau faka’amu ...

<010>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu’iha’angana: ... ke tau fengaue’aki ke fehokotaki ‘a e ngaahi ma’u mafai ko ení, ‘a ‘Ene ‘Afió, Fale Aleá, Pule’angá mo e hā fua ‘oku vahevahe mai ko ē ‘e he Konisitūtoné ke tau fengaue’aki ‘oku tau fehokotaki. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau fou pē ha fu’u fo’i me’a fakatukufakaholo ‘o tō folofola mai pē pea tau tukupā atu pea lele pe ia hē pea tau lele tautolu hē pea lele atu ē hē. Fiema’u ke tau, ke tau foki ko eni ki he ngāue kuo fokotu’utu’u maí ke pau ange, tonu ‘a e ngāue ‘a e Fale Aleá. Pea ko ia ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea ke tau hoko atu ā. Ko moutolu ko ena na’a mou fiema’u ‘a e pepa ngāué ko iá ke mou muimui’i ‘a e ngaahi kaveingá mo e fiká, ko ena ‘oku ‘oatu ka tau hoko atu Sea mo fakakakato ‘etau ‘asenitá. Hangē pē ko ena ‘oku ke me’a ki ai kuo seti ‘a e ngaahi taimi mahalo ‘e toki fakapapau’i mai ki he teuteu ki he tāpuni ‘etau ngāué. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki e Falé. Ko u fakamālō lahi atu hono, hono tufa mai ko eni e tatau ‘o e, ‘o e tali e tō folofolá. ‘Oku te lava leva ‘o, ‘o sio fakalukufua ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku ‘i loto ‘i he tali folofolá. Ka ko e, ko e me’a eni ‘oku hā mai ia kia au he ‘osi ‘eku, ‘eku lau ko ē ‘a e, ‘a e lipootí mo ‘alu kimu’a mo muí, ko e ‘uluakí ‘oku, ko e ma’u ko ē ‘a e motu’a ni ki he komiti ko ení, ko hono natulá hangē ha komiti ‘oku ne siofi ma’u pē anga ‘etau laka hetau ngāué hangē ha *monitoring committee*.

Ka ko e mahino’i foki he motu’á ni ia ko e, he ko e tu’u ko eni ‘a e ava mo e tāpuni hotau Falé, ‘oku ne uesia foki ‘e ia ‘a e, ‘a e ‘unu ‘etau ngāué, ‘ikai ke ma’u ha *quorum* ki he ngaahi komiti ke hoko atu e ngāué. Ka na’a ku ma’u ‘e au ia ko e komiti ko ení ke fakataha ma’u pe ia ‘i he ‘osi ‘a e ngaahi me’a lalahi kotoa pē ‘o fakatātā ‘aki eni. Na’e tonu ke ‘osi pē ko ē ‘a e tau talanoa ko ē ki he Patisetí pea fakataha e komiti ko ení ke fakama’opo’opo ko e hā ‘a e ngaahi me’a na’a tau sio ki ai ‘i he Patisetí ‘o fakatatau ki he tō folofolá ‘a ia ko ē.

Ko e me’a ko ē ‘oku, ‘oku hā mai kia aú ‘oku hangē ‘oku ki’i fakavave’i ‘etau lipooti ko ení. Na’e toki ui pē foki ‘a e komiti ia ‘i he Mōnité mo e Tūsite ‘o e uike ni ke fa’u ‘a ‘etau lipooti ke ‘ave ‘i he Falaité. Ka ko e me’a eni ko ē ‘oku, ‘oku hā mai ko ē kia aú ko e tūkunga pē eni ko ē ko ē ‘a e me’a te tau a’u ki ai koe’uhí ‘oku hanga ‘e he toutou tāpuni ‘e he Pule’angá hotau Falé ‘o uesia ‘a ‘etau nofo ‘o, ‘o *focus* pe te tau siofi ‘etau ngāué mo ‘etau ‘alú.

Ko e konga leva ‘e taha na’a ku hoha’a ki ai ‘i he’eku toki sio fakalukufua hifo ki hení, ko e ngāue foki eni ‘a e Falé ‘oku tau feinga ke lipootí. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fika ia heni mo e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai ia ‘e he ngaahi potungāué ka ‘oku te’eki ai ke tēpile’i ia he Falé. Ko e ‘uhinga foki ia Sea na’a ku fa’a, fa’a fakahoha’a atu ai ke fai mo ‘omai ‘a e ngaahi lipooti fakata’ú. Ko e ngaahi lipooti kuo tau fou mai tautolu ia ai ko e 20/21 ia. Ko e feinga eni ia ‘atautolu ke tau lipooti ‘etau

ngāue ‘i he ta’u, ta’u ko e 2022. Ko e ngaahi lipooti ko eni ‘oku ‘omai ‘oku ngata pe ia ‘i Sune ‘o e 2022.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole. Fakamolemole pē Fakafofonga 11 koe’uhí fie fehu’i pe au ia. Hangē ko ē ‘oku ou ongo’i ‘ene ki’i fo’i sētesi ‘oku ne me’a mai ‘aki, ‘oku hanga he Pule’angá ‘o tāpuni e Falé ni. Sea hangē kiate au ‘oku mo’oni tama e me’a ‘a e Fakafofonga 11. Ka ko ‘oku ongo’i ‘e au ‘oku ‘ikai ke u, ka ko u fehu’i pe ‘aku ki he Feitu’una pe ‘oku ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea.

‘Eiki Sea: Ko u tui ko e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpelé ko e ‘asenita ngāue ‘o e Falé ‘oku makatu’unga ia he ngāue ‘oku ‘omai he Pule’angá. Hangē ko e ngaahi lao ‘oku fakapaasi he Falé, fokotu’u mai he Pule’angá pea mo ‘enau ngaahi lipooti ‘oku ‘omai ke me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Sea ‘oku ou lave’i pe ia ‘e au Sea. He ko e kupu 14 ko ē ‘o e Lao Fale Aleá ko ia ‘oku ou fakahoha’a atú. Ko e tāpuni ko ē mo e ava hotau Falé ko e me’a ia ‘a e Kapinetí. ‘Oku mole ‘a e tau’atāina ia ‘a e Feitu’una. ‘Oku ‘ikai ke u ma’u au ki ha Fale Alea ‘i ha fonua ‘oku pule’i ia ‘e he Pule’anga ‘o e ‘ahó ‘a e ava ‘a e Falé mo ‘ene tāpuni. Ko e me’a ia ‘a e Sea ‘o e Fale Alea ‘o e ‘ahó ke ne seti ‘a e ‘asenita mo e anga ‘etau ‘alu. Pea ko u tui ko e me’a eni ‘oku tau a’u mai ko ē ki ai he ‘aho ní, kuo ngalo ia tā ko ē na’e ‘i ai ‘a e tō folofola ke fai ha’atau ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimālohi: ...Tau tali ki ai, pea ko e me’a pē foki eni ‘oku tau a’u ki ai he ‘aho ni. Na’a ku ‘ai ange ki he sea ko eni ko ē ‘o e komiti ko eni mahalo ko Sepitema eni. ‘E fai ha’atau fakataha koe’uhí ko e ...ka ko hono matāmama foki na’e ‘ikai ke ma’u ha *quorum* ia pea ‘ikai ke ‘i heni ha kau Mēmipa ia ke hoko atu e ngāue ho Fale Sea pea ko ‘eku fakahoha’a atu ‘a’aku ia ‘oku makatu’unga ia ‘o e Kupu ko ia he ko e me’a pē eni ia na’e ngāue’aki mei he 2010 he na’e ...ko e tali ‘o e Kupu ko eni ‘i he fakalelei fakapolitikale ko ē na’a tau fai ‘i he 2010 mahalo ko e tokolahi ia ‘iamautolu na’e ‘ikai ke mau ‘i ai, ka ‘oku a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku tau sio tautolu ia ‘oku pule kehea ho Fale ‘o’ou Sea.

Kaikehe ka u hoko atu au ki he me’a ko eni ‘i he poini ko eni. ‘Uluaki ko e ‘ū lipooti eni ko u fakamālō ki he ngaahi potungāue ko eni kuo a’u mai, ka ko u tui Sea ko e lipooti pē eni ia ‘e 8 kuo a’u mai, kuo mu’omu’a e fakamatala ia ‘o a’u mai ia ki Sepitema ‘o e ta’u ni ka ‘oku te’eki ke tēpile’i ia ho Fale. ‘I he’ene tu’u ko ia ‘oku ou ....

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ki’i fakatonutonu pē ki he Fakafofonga. Ko e fakatonutonu Sea neongo ‘oku tāpuni e Fale ka ‘oku ‘atā e ngaahi komiti ia ke fai e ngaahi fakataha ko eni. Ua Sea ‘oku ou kole atu Sea ke fakafoki mai mu’a ‘etau ‘asenita ki he Tali Folofola. Ko e Fakafofonga ko

eni Sea ‘oku kau he komiti ko eni na’e alea’i ai ‘a e me’a ko eni, ko u tui ko e me’a ‘oku mahu’inga he pongipongi ia Sea ke fai mo tau talanoa’i ko e hā e fakalelei ko e hā e fakatonutonu ko e hā e tānaki ki he Tali Folofola ka tau toki talanoa tautolu ki he ‘ū lipooti mo e ngaahi me’a ia ko eni ‘i he ‘asenita hoko he kuo ‘osi ‘asenita’i pē he Fale mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga ‘Eua 11 ko u tali e fakatonutonu mei he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke ke fakafokifoki mai ho fakamalanga ki he poini.

Tui ‘ikai lava Fale Alea fokotu’utu’u lelei ‘ene ngaahi taumu’a ngāue ki he langa fonua

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. ‘A ia ko ‘eku poini ‘oku pehē Sea. Ko e me’a kotoa pē te tau lipooti ‘etau ngāue ‘oku ‘omai ki ho Fale ke me’a ki ai ‘a e kau Mēmipa kotoa ho Fale pea toki fai’aki he ko ‘etau ngāue foki eni ‘oku lipooti. Ko e me’a eni ‘oku hā mai kia au ko ‘etau ngāue ‘atautolu ‘a hotau Fale ‘oku hā ia he miniti ko ē ‘o e fakataha ko ē ‘a e Fale, pea ko ‘eku fakatātā eni Sea. ‘Uluaki talamai ‘e he Tō Folofola fokotu’utu’u lelei ‘etau ngaahi taumu’a ki he langa ko ē fonua ‘oku ‘ikai ke u lava ‘e au ‘o lau ‘i he *report* ko eni ‘a e me’a ko ia, ko e hā ‘a e ngaahi taumu’a ko ē na’a tau fokotu’utu’u. ‘A ia ko e foki ko ē ‘eku manatu na’e fai ‘etau talanoa ‘i he *Budget Statement*.

'Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea. Ko e Fakafofonga ko eni na’e kau he komiti ko ē na’e tālanga’i ‘oku toe me’a mai e Fakafofonga ia ‘o fakaanga’i e lipooti na’e kau hono ‘omai ia ki he Fale ni. Ko u tui Sea ‘oku mole e taimi e Fale ni tālanga’i ko e hā e fakalelei ki he me’a ko eni ka tau *move forward* ko e Kupu fiha fokotu’u atu ke ‘ai ē. Ko ‘eku fakatonutonu ia Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō e ngāue

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i tokoni pē mu’a ki he Fakafofonga, te ke tali pē? Ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku fakatatau ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2 ‘o Vava’u. Ko e fehu’i māsila ia ‘i he Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ka ‘oku ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ki ha Fakafofonga ‘oku ne tukuaki’i hala ha me’a ho Fale ke tautea’i. Ko e kupu ko eni na’e fakamalanga ai ‘i he Tohi Tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ‘e malava pē ke tu’o taha ‘a e fakataha ‘a e Fale Alea ‘i ha ta’u pea kuo pau ke felotoi ‘a e Feitu’u na mo e Palēmia ki he ava ‘a e Fale ‘ene ngāue mo ‘ene tuku fakatatau ki he Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea mo e ngaahi ouau ‘o e Tu’utu’uni ‘o e Konisitūtone ‘i he ‘uhinga ‘o e Pule’anga ‘i he Patiseti kuo pau ke fakahoko ‘i he ta’u. Ko ‘ene tukuaki’i ko ē ‘oku tāpuni he Pule’anga ho Fale, hala ia mo e Tu’utu’uni 14 Tu’utu’uni ho Tohi ‘i he felotoi ‘i he fengāue’aki ‘a e *Separation e power* ‘i he *Executive* mo e *Parliament* ‘i he ‘uhinga ‘o e vahe tolu ‘a e *form ‘a e system of government* tauhi e fakangatangata ko ia Fakafofonga ‘oua te tau ‘ai’ainoa’ia ho Fale lahi lahi ai e ma’u hala mālō ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eua 11. Koe’uhí ko u sio ‘oku ‘i ai e tō kehekehe hono faka’uhinga’i e Kupu 14 ‘o e Lao ko eni e Fale Alea. Te u kole ki he Kalake ke ne tuku hake e kupu ko eni ke tau sio ki ai ‘oku...

Taimi: 1045-1050

Eiki Sea : ...’uhinga ‘a e kupu ko eni ki hono fuofua ui ‘a e fakataha ‘a e Fale hili e tāpuni. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki he hoko atu ko ē e ngāue lolotonga e ta’u. ‘Oku tu’utu’uni mai e Kapinetai taimi ‘oku ava mo tāpuni ai e Fale. ‘Oku ‘uhinga eni ia he taimi ko ia ‘oku foki mai ai ‘a e Fale ki he ta’u Fale Alea fo’ou ‘o fai e feongoongi ‘a e Kapinetai, Palēmia pea mo e Sea ki he ‘aho ‘e foki mai ai e Fale Alea ‘o hoko atu ai ‘ene ngāue. Ka ko ‘etau ngāue mo e ‘asenita he lolotonga ko ē ta’u, ‘oku makatu’unga pē ia he ngāue ‘oku tuku mai ‘e he Pule’anga. ‘A ia ko e ngaahi lao mo e ngaahi lipooti, ko e ‘u Tohi Tangi pehē foki ki he ngaahi lipooti ko ia mei he ‘A’Ahi Faka-Fale Alea ‘a ia ko e ngaahi ‘asenita ngāue ia ‘oku tau ngāue ki ai. He ‘ikai ke fakataha noa’ia pē Fale Alea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ke tau fakahoko. Ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku ngāue ‘a e ‘u Kōmiti ‘i he lolotonga e ta’u ‘o tatau ai pē pē ‘oku fakataha e Fale pē ‘ikai. ‘A ia ko hono, kapau te mou me’a ki he kupu 14 ‘o lau ‘oku ‘uhinga ia ki he taimi ko ē ‘oku foki mai ai ‘a e Fale ‘o hoko atu ‘ene ngāue hili ‘etau mālōlō he tāpuni ‘a e Fale.

‘A ia ko e founa pē eni e ngāue ki he tāpuni ko ē Fale he ta’u ni, ‘e fai e feongoi mo e fepotalanoa’aki mo e Palēmia ki he ‘aho ‘e hoko atu ai e Fale ki he ta’u fo’ou. ‘A ia ko e me’a tatau pē ia ‘oku fakahoko he taimi ko ia ‘oku fai ai ‘a e kole ki he ‘Ene ‘Afio ke huufi e Fale, ‘oku pau ke feongo’i e Palēmia mo e Sea ki he ‘aho pea fokotu’u leva ia ki he ‘Ene ‘Afio ke ne toki fakapapai mai e ‘aho ‘e huufi ai e Fale Ke mou lau fakalelei pē ‘a e ngaahi lao koe’uhi ke ‘oua ‘e to’o hala na’a ma’u hala ai ‘a e Hou’eiki Fakafofonga mo e kakai e fonua. Me’a mai ‘Eua 11 ‘oku kei toe pē ho’o taimi.

Ngaahi me’a tui ‘Eua 11 ke fakalelei’i he kakano Tohi Tali Tō Folofola

Taniela Fusimālohi : ‘Io mālō Sea. Ko e anga pē foki ia e ma’u ‘a e motu’a ni he ko e me’a pē ia ‘oku hā he ‘uluaki sētesi ‘o e kupu. Pea ‘e tuku pē ia mu’a kimui ke toki fai ai ha’atau talanoa kau hoko atu ki he me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e kau Fakafofonga ke fai mou a’u ange ki he me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai. Ko u tui ‘e lava pē fakalelei’i he toenga taimi ko eni ‘a e *content* ko ia ‘etau lipooti. Ko u fakamolemole atu pē na’a ‘oku ongo atu ‘eku fakamatala ko u toe fakaanga’i ‘emaui ngāue. ‘Ikai, na’e toki ma’u e sio fakalūkufua hono tufa mai pea ‘oku ou tui ‘e ‘aonga pē ‘a e me’a ko eni ‘oku ou fakahoha’a atu ai.

‘Uluaki ke fakahā mu’a hē ‘i he kamata ko e hā ‘a e ngaahi tefito’i me’a ko ē ‘a e ngaahi tefito’i taumu’a ko ē na’e pehē ‘e he Pule’anga ko eni. Na’e ‘osi ‘asi mai pē ia he *Budget Statement* ke fai ha fakalavelave.

Ko hono ua, ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘asi ‘i he kongā ‘uluaki ē pea ‘oku ou tui ko e me’a ‘oku fai mai ki ai e ‘uhinga ko e fakapa’anga. Ka ‘oku fai ‘a e fakamatala ia hē ‘oku kau ai mo e fakamatala ki he tu’unga faka’ekonōmika ia. Ko u tui ko e kupu 6 pē mo e 7 mo e 8 ‘oku talanoa ki he tu’unga fakapa’anga. Pea ko ‘eku fakatātā eni ki ai ‘e Sea. Kia au ko e fakalea tau fai leva ‘a e sio ko ia ki he tu’unga fakapa’anga ‘oku ‘uhinga ai *is a matter of priority* pē ko e me’a ‘oku mahu’inga ‘aupito. ‘A ia ko e me’a eni ia na’a tau talanoa ki ai ka ‘oku ‘ikai ke hā foki ia ‘i he lipooti. Na’a tau fehu’i pē ‘oku kei toe ha’atau pa’anga he *Reserve* ‘a ia ko e taha ia. Na’a tau

talanoa ki he *deficit* pē ‘e fakapa’anga fēfē. Na’a tau talanoa ko e *revenue* ko ē ‘oku tānaki mai ‘e fakapa’anga ‘aki e patiseti ko e hā ‘a e *source of Revenue* ‘e ‘omai mei ai pea na’e ‘i ai ‘etau tālānga lahi ai. ‘Ikai ke ngata ai ka ‘oku tau fakahoko ‘a e patiseti ko eni ko e patiseti lahi taha eni kuo a’usia ‘e he fonua ‘i he lotolotonga ‘a e feinga ke tau tā ‘a e nō ki Siaina, pea ‘ikai ke ngata ai tau fakaakeake ‘a e kakai mei he KOVITI 19 pea mo e pā ko ia ‘a e mo’ungaafi. ‘A ia kia au ia ke nofo ‘etau fakamatala ki he tu’unga fakapa’anga he ko u tui ko e lele ia ko ē mei he kupu 9 – 15 ‘oku lele ia ‘i he fakamatala faka’ekonōmika ia ‘oku ‘ikai ko e tu’unga fakapa’anga. ‘A ia ‘oku tau fakamatala kitautolu he tu’unga faka’ekonōmika ka tau *missed* ‘a e tu’unga fakapa’anga.

Ko e taha e me’a na’a tau talanoa tautolu ki ai pē ‘e pule’i lelei fēfē ‘a e fakamole pea mo e tukuhifo ‘a e fakamole ‘i he lele ko eni. Ko e fo’i me’a lelei na’a ku fakatokanga’i na’a tau talanoa ki ai na’e anga peheni. He’ikai tufa atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi Potungāue ‘e tuku pē ‘i he Falepa’anga kae ‘oua kuo ha’u ha Potungāue mo ha fo’i palani lelei pea ko u tui ko e fo’i me’a lelei ia kuo fai ‘e ha Pule’anga mo ha Minisitā Pa’anga mo ha Palēmia ‘oua ‘e ‘oange ki he ‘u Potungāue. Ko e ‘u Potungāue foki ia ‘oku ‘ikai ko ha ngaahi pisinisi ia ke nau tokanga kinautolu ke fakasi’isi’i e fakamole. ‘Oku fakamole pē kinautolu ki he ‘oatu ‘a e patiseti pea ko ‘enau ngāue pē foki ia ‘oku fai. Ka ‘oku ou tui ko e fo’i fakamatala lelei ia ke hā hē ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ai. Ko e talanoa ko eni ko ē ki he koloa hū mai, ‘oku talanoa foki ki he fo’i me’a ‘e 2 ‘a ia ko e lolo pea mo e me’atokoni. Ko e peesi ko e fika 39 ki he 5,,

<008>

Taimi: 1050-1055

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku fakamatala ia ‘a e me’a ia ko ē ‘e fai ko ē ki he *renewable energy* pē ko e ivi ko ē mei natula he ē kā ko e 43 kapau te mou sio ki he ki he kupu 43 ‘oku hangē ‘oku ki’i tu’u kehe ‘a e ‘a e tu’u ia ko ē ‘a e 43 he ko e ‘uhinga mai foki ko ē ‘a e Tō Folofola ko e hā ‘etau me’a ‘e fai ke fakasi’isi’i ‘a e hū mai ‘o e loló ka ‘oku talanoa ‘a e 43 ia ki he hū lolo mai. Pea ko u manatu’i ‘e Sea ‘a ‘etau talanoa he lolotonga ko ē Lipooti ‘a e *MEIDECC* ki he ‘ai ke langa heni e tuku’anga lolo ke ma’ama’a ange ‘a e lolo. ‘Oku ou tui ko e fakamatala ia ‘oku totonu ke ‘alu ki he me’a ko eni he ko e fehu’i foki ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ki’i kole pē ki he Fakafofonga pē te ne tali ke u ki’i tokoni ki ai. Pē te ke tali pē ke u tokoni atu.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘etau tu’utu’uni. ‘Io sai mālō. Tapu pē mo e Feitu’ una pau kole pē mu’a Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo ‘osi hono aofakí. Pea ko u tangutu pē ‘o fanongo ki ho’o feme’a’aki ‘Eiki Sea pea u sio hifo ki he lisi ko eni ko ē ‘o e toko 9, Fika 9 ko e Feitu’u na na’e ‘i he komiti, fakamolemole ki he Feitu’u na hā me’a na’e ‘ikai ke ke fakatonutonu ai e me’a ko ia ‘i he komiti’i pea toki ‘omai ki he Fale ni? Hā me’a na’e ‘ikai ke mou fai ai ha ngāue ‘i he komiti’i pea toki ‘omai ki he Fale ni ko ‘eku poini Sea ko au ‘oku ‘ikai ke u toe tui ke ‘ave ha ngāue ki he ngaahi komiti he ‘oku lahi ange ho’omou me’a atu ‘o me’a he komiti pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi totongi he komiti. Tonu ke fakafoki mai ā e ngāue ki Fale Sea he ko e tu’o fiha ‘eku kole ki he Fale ni tuku hono fa’a ‘ave me’a ki he ‘ū komiti ‘oku toki ‘i ai pē me’a mahu’inga ia ke ‘ave ki he

komiti felālāve'i mo e kakai 'o e fonua ke nau me'a mai ki ai ke 'i ai 'enau mo'oni mo 'enau totonu ki ai. 'Aho ni ko u fakamo'oni'i 'oku mo'oni e me'a 'oku ou lave ki ai. Pekia atu e 'Eiki Palēmia kau ia he me'a 'oku ne mamahi'i 'omi ki he Fale ni ke tau feme'a'aki ki ai 'oua 'e fa'a 'ave ki he komiti ko u tui au ki ai. Fakalōloa Sea te tau toe tipeiti pē he me 'a tatau 'o hangē ko ho'o me'a ko ē 'a ia na'a tau 'osi hala ... ngali ange pē kapau ko Fika 7 mo Fika 4 te na tokanga ki ai he ko 'ena toki me'a mai eni pea mo e Fika 6 ka ko e Feitu'una ko e fu'u Fika 9 'i he lesisita he tohi hingoa ko eni Sea.

Sea ko u fokotu'u atu ki he Fakafofonga, Fakafofonga ko 'eku tokoni tuku ā tuku ā ka tau 'unu 'oku 'i ai e tohi tangi heni 'oku ou mahu'inga taha ai ko e tohi tangi fekau'aki mo e pa'anga ko eni 'oku tau 'ave he lipooti ko eni ki he 'Ene 'Afio ki he langa. 'Ikai ke u toe lave au ki he ngaahi me'a ko ē fekau'aki pea mo e langa 'Eiki Sea. Toki me'a ia tu'utu'uni 'a e Feitu'una. Sea ko u fokotu'u atu mu'a ka tau nga'unu ka 'ikai te tau taula heni. Ko u kole pē au ki he Fakafofonga mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u, 'oku ou tali pē 'ene tokoni koe'uhí kapau 'e, ko e me'a ia ko eni na'a ku, na'a 'i ai ha faingamālie ke u fakamatala he komiti 'e fakamatala ia. Ka ko e fakataha na'e toki fai pē he Monite 'o 'omai ai 'a e lipooti 'oku 'ikai ko ē ia 'omai ia 'e he *Secretariat* ko e lipooti ia fakatatau ki he Miniti ko e ngāue ia 'a e Fale Alea. Pea mau toe ta'ofi ai kae 'omai 'i he Tusite 'a e fakamatala 'a ia ko e ngaahi fakamatala ia ko e kongā ai ko eni ia 'oku toki ha'u ia he ngaahi lipooti ko ē ko u fakamālō ki he Lipooti ko ē 'a e Potungāue Ngoue he 'oku ha'u ai e me'a ia ki he fekau'aki ko eni mo e *Import Substitution* pea mo e ...

Veivosa Taka: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ka ko 'eku poini pē 'a'aku Sea ke ...

Veivosa Taka: Sea ko 'eku ki'i tokoni atu. Kole atu ki he Feitu'u na ke tuku mai ha'amau faingamālie he 'e 'osi pē houa 'e taha ko eni he me'a 'a e Fakafofonga he 'oku mau fie fakahoko atu pē e fakahoha'a 'e ... Mālō Sea. Ke fakapapau'i pē ki he Fakafofonga ko e tokoni 'oku lau ia ki he'ene miniti 'e 10.

'Eiki Sea: Ha'apai 13 'oku toe miniti 'e 7 'a 'Eua 11.

Veivosa Taka: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e, Sea ko e ko e me'a ko u fai 'e au he pongipongi ni Sea 'i he laumālie lelei pea ko e fai pē ia ki he lelei fakalukufua 'etau ngāue. Ko e tali fakalelei mo e tali hangatonu ki he Tō Folofola ko e me'a ia ko u mahu'inga'ia ko ē ai. Pea ko e 'uhinga ia 'eku monomono ko eni, 'oku mo'oni pē 'a e 'Eiki Nōpele ia Fakafofonga. Ko e hā e me'a na'e 'ikai ke ke fakamatala ai he komiti? 'E Sea kātaki fakamolemole kapau na'e toutou fakataha e komiti ia he 'ikai ke u tu'u au he 'aho ni 'o fakamatala pehē na'a mau houa pē 'e taha mo e kongā he Monite pea mau houa ua he Tusite. Ke u, kapau na'a mau lele 'aho kakato moutolu ia nau fakamatala kātōa ...

Taimi: 1055 – 1100

Taniela Fusimālohi: ... kau atu e me’a ko eni ki ai ke fakahū ke ha’u e līpootí kuo ‘osi kakato.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘e sai pē Sea ke u ki’i tokoni, ‘oku ou sai’ia ‘aupito he me’a ‘oku ke me’a mai’aki ‘e he Fakafofonga ‘Eua 11. Pea mou vakai Hou’eiki ki hono fai fakatamulu, hūfanga he fakatapú e me’a ko e fakataha ‘e he Kōmiti ko ení. Ka e ‘oku totonu ‘oua na’a toe ‘ave me’a ko eni ki he Kōmití.

‘I he Kupu 51 ‘oku mo’oni e Fakafofonga Fika 7, ‘oku mahu’inga ke tali ui e Pule’angá ki he Falé ni, ‘omi ‘a e ‘ū me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he Falé ni. Mou me’a ki he me’a ‘oku lāunga ki ai e Fakafofongá, ‘ikai ke ‘i ai hano le’o, ‘ikai ke ‘i ai hano taimi, ‘ikai ke ‘i ai hano houa, fakavavevave. Ko u kole atu, ‘oua na’a ‘oange ha’anau vahe kau eni he Kōmiti fakatamulu hūfanga he fakatapú ‘okú ne fai ha ngāue he Falé ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, ki’i tokoni atu Sea

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku toe pē ho’o miniti ‘e 4 ‘okú ke tali pē ‘ū tokoni ko ení

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Vave pe ia Sea

Taniela Fusimālohi: Ko u tui au Sea ke tuku mu’a ke ‘ai ‘eku malanga ‘aku ia ke ‘osi ka mou toki fai ai pē ‘emoutolu ho’omou fa’itelihá he ‘oku ‘i ai e me’alelei ia heni ke ‘oatu ka ‘oku mou, ‘oku toe mole ‘eku miniti ‘aku ia. Tuku kehe kapau te ke ‘omai ha miniti 10 ke u hoko atu ai. Ka fai mai e ngaahi tokoní ‘oku to’o ‘enautolu ‘eku taimí.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko e ki’i tokoni ko eni Sea ‘e tokoni lahi ki he malanga ‘a e Fakafofongá.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Mo’ui: He ‘oku ‘i ai e tukuaki’i ‘Eiki Sea ‘e he Fakafofongá e Kōmití na’e si’isi’i e taimí. Sea, ma’u kakato ‘e he Kōmití e ‘aho Mōnite mo e ‘aho Tūsité, ‘aho Mōnite mo e Tūsité. Taimi ko ē na’e ‘omai ai ‘e he kau ngāué ‘a e fakamatala ko ení, ko e me’a ko eni ‘oku fiema’u ko ē ‘e he Fakafofongá na’e toe foki ki he Pule’angá ke ‘omai e ngaahi tali meí he ‘ū Potungāue ko eni ‘a e Pule’angá ke ‘omai ke fakakakato e ngaahi fiema’u ko ē na’e fiema’u ‘e he Kōmití. Ko u tui Sea ko e tukuaki’i ko ē ki he taimí, na’e fiemālie lelei e Fakafofonga ko ení Sea, ko ia ku fiemālie ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i aí. He na’e ‘osi toe ‘omai mo e ngaahi *information* ‘oku mahino pē ‘a e *information* ia ko eni ‘oku ‘omai ‘e he *annual report* pea mo e līpootí. Ka na’e ‘omai hangatonu eni meí he kau *Senior* mo e kau *CEO* e ‘ū Potungāué ke fakakakato e fiema’u ‘a e Kōmití, pea na’e fiemālie ki ai e Kōmití. Ko u fakahoko atu pe Sea ‘a e ‘uhinga ko eni e me’á ka ‘oku toe hanga pe ‘e he Fakafofongá ia ‘o tukuaki’i ‘e mau ki’i Kōmiti na’a mau ‘omai ai e me’a ko ení ke fai hano fakalelei ‘i Falé ni. Pea toki ‘ave, hili ia e fiemālie ki ai ho Fale Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, kaikehe ko e fakataha ē na’e fai, ko u foki au ki he’eku poiní. Kapau na’a tau ‘ofa he’etau ngāué, na’a tau hanga ‘o fai taimi. Kohu au ko e Kōmiti eni ko e

Monitoring Committee, ‘osi pe patiseti, fakataha. ‘Osi pe tau ava ‘i ‘Aokosi fakataha, ‘osi pe ‘a Sepitema fakataha. Ke a’umai ki he mōmeniti ko ení ‘oku ‘ikai ke tau toe tu’u ‘o pehē.

Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

Taniela Fusimālohi: Na’e ‘osi

Eiki Palēmia: Fakatonutonú Sea ko e ‘uhingá ko e Kōmiti Tali Folofola ‘oku ‘ikai ko ha *Monitoring Committee*. Pea ko e me’a ko ē hangē ko e *point of order* ko ē na’a e fa’a ‘ohaké, na’e mēmipa e Fakafofonga ko ení. Ko e hā e me’a na’e ‘ikai ke ne ‘ohake ai ‘i loto ki he Kōmití ‘a ‘ene me’a ‘oku tokanga ki aí. Na’a mau tali ‘a e me’a ko ē na’e ‘omai ko eni ki ho Falé Sea. Ko e ‘uhingá ke fakalelei’i ange meí he Falé hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Mo’uí. Ka e toki ha’u, me’a mai ia ‘o toki ‘omai ki he Falé kae ‘ikai ke ‘ai ‘i he Kōmití. Ko e ‘uhinga ia ‘emau kau ai ‘i he Kōmití ke takitaha ‘ohake ha me’a ‘okú ne pehē ‘oku tonu ke fakalelei’i, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole mu’a Sea ka u ki’i fehu’i atu pe fakamolemole ‘i he poni ko eni ‘oku toutou ‘ohaké, kātaki pē Sea. Tapu mo e Feitu’una kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku. Ka ‘i ai ha taha kuo kau ki he Kōmiti ‘o tatau ai pē pe ko e hā e Kōmiti pea ‘omi ha’anau līpooti ki heni. Ke aofangatuku ‘e he Fale Aleá pe ko e Kōmiti Kakató. ‘Oku to’o nai ha totonu ‘a ha taha e Mēmipa e Kōmiti ko iá ‘o toe me’a ia ‘o fehu’i ha me’a ‘i heni kimu’a pea toki aofangatuku.

‘Oku ‘osi hoko e me’a ko eni he kuohilí, ‘oku ‘i ai e ngaahi Kōmiti ia māvae ua, kehekehe e tuí kae ‘omai pē līpootí. ‘Osi kau au he līpooti pehē, ko u pehē Sea ko ‘etau nounou’i fai mo ‘ange ke me’a mai Fakafofongá ke ‘osi mai hono lotó ki tu’a. He taumaiá ni ‘e pule tokotaha ia, ‘e pule pe Falé ia. Ka e ongo hono le’ó Sea he ‘okú ne fakafofonga’i e kakai, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u hoko atu ki he toenga e ‘ū me’á ko u tui ‘oku toe pe miniti ‘e 5. Pea ko eni, ko e talanoa ki he, ko u fiamālie au ki he fakamatala ko ē *renewable*. Ka ‘oku ‘ikai ke hā mai ha fakamatala ia ko e peseti ‘e fīha te ne tukuhifo’aki ‘a e ki’i totongí. Mahino pe foki ia he’ikai ke lava ia ‘o *replace* ‘a e *tariff in time* kakato. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi hē fakamatala ki he fo’i me’a, ka ‘oku fiamālie ...

<010>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... ko e me’a eni ‘oku, ‘oku hā mai ia he ‘oku hangē ‘oku meimei tu’u fehalaaki ia mo e ‘ai ke langa ‘etau tuku’anga lolo. Ka ko e ‘osi ko iá ‘oku tau ‘ai ke peseti ‘e 70 ‘a e, ‘a e *renewable* pea ‘asi mai hē mo e feinga’i ke faka’ai’ai e hū lolo maí. ‘A ia ‘oku ki’i tu’u fehangahangai.

Ko e, ko e me’a ko ení ki he tafa’aki ko ē me’atokoní *import substitution* ko e, ko e fika 16 ki he fika 22 mo e 25 ‘oku, ‘oku ‘ikai ke fu’u fekau’aki ia pea mo e talanoa ko eni ki he *import substitution*. ‘Oku fekau’aki ia mo e me’a ko eni ‘oku talanoa ki ai ki he *private sector* ka ‘oku

tonu pē toe ki'i fakalelei'i e fakamatalá. Ko e *import substitution* ko ē he toutaí ia 'oku 'ikai foki ke lahi ia he 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau, ke tau *substitute* e, 'a e iká. 'Oku fiema'u ia ke tau hanga 'o kai 'a e iká. Ka ko e fo'i me'a ko eni 'oku 'asi mai he fakamatalá 'oku sai ia ki he'eku anga 'eku vakáí 'a e 'ai ko eni ke tau langa 'a e, 'a e ngaahi, 'a e fale ke ngaohi ai e fanga ki'i vaká ke 'oange ki he kau toutaí ke nau toutai ai ke lahi ange 'o tufaki mai e iká ke ma'ama'a ange ki he fonuá. Ko u tui ko e fo'i fakakaukau lelei na'a mau ...

Fakatonutonu Palēmia ko e Tali Folofola ko e fakahoko atu ngaahi ngāue na'e fakahoko

'Eiki Palēmia: Sea ki'i kole pē mu'a ke fakatonutonu atu Sea 'a e Fakafofongá. 'Oku mahu'inga 'aupito pē 'a e fakahā mai pē hono lotó. Ka ko e, ko e tali folofolá ko 'etau 'ai ha *strategy* pe ko ha palani ki ha me'a ke fai pe ko 'etau lipooti 'a e me'a na'e hoko. Ko e me'a ia ko eni 'oku hokó Fakafofonga ko e lipooti mai eni ko e me'a eni 'oku lolotonga faí. Pe te ke sai'ia ai pe 'ikai ka ko e me'a ia ko ē na'e hokó. 'Oku 'ikai ko ha'atau alea'i eni ha founa makehe pe ko ha founa fo'ou. Ko e, ko e 'ai pē ke makehekehe 'a e fakatonutonu ia ko ē 'Eiki Sea ki he fokotu'u fakakaukau mai eni ia ha'atau toe palani fo'ou.

Ko e lipooti ko eni ko 'etau tala atu pē ki he 'Ene 'Afió ko e me'a eni 'oku hoko he taimi ní. Toki fa'iteliha ia hono finangaló pe 'oku finangalo lelei ki ai pe 'ikai, ka ko e me'a eni 'oku hoko he taimi ní. Tau toki talanoa'i 'etautolu ē he *Budget Statement* 'a e *policy* fo'ou hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá. He 'oku 'i ai pē mo'oni 'a'ana ia ka ko e taimi ia 'oku toki fai ai 'a e alea'i ha ngaahi fokotu'utu'u fo'ou. Ko eni ia ko 'etau lipooti atu pē me'a 'oku fai 'i he taimi ní. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō. Sea ko 'eku lave 'a'aku ki hē he 'oku 'asi ia hē pea ko 'eku 'uhinga ko ē 'anenai 'oku 'omai 'a e me'a ia 'oku te'eki ai ke tēpile'i ho Falé, ne fakamatala ko eni ko ē na'a ku 'uhinga ki ai na'e 'omaí. Ko e pehē ko ē na'a mau talí 'oku 'ikai foki ke mau tali 'emautolu ha lipooti, ko 'emau fiemālie pē ke 'omai ki he Falé ke hoko atu ai 'etau tālangá pea ko eni 'oku tau lolotonga fakahokó Sea. Ka ko e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai 'oku 'ikai ke toe ha'u ia mei ha feitu'u kehe, 'oku ha'u pē mei he me'a, mei he *draft* pē ko ē. 'A ia ko e me'a eni ia fo'ou ia 'oku te'eki ke lipooti mai ia he Potungāue Toutaí ka u faka'osi atu Sea koe'uhí 'oku mahu'inga 'a e ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonú Sea ko e me'a pe ia na'e 'ohake he Fakafofongá 'i he komiti 'a 'ene kumi ko ē 'a e fo'i poini 12, palakalafi 12 ke ne liliu 'o fakafoki ki he, na'e 'ikai ko ha toki 'ai fo'ou eni. Na'a ne 'ohake ka na'e 'ikai ke tali he komiti alea ko ía. Ko eni 'oku ne toe ha'u pē 'o toe 'ai hake ko e 'uhingá mahalo na'e ta'efiemālie ai. Ko e fakatonutonú ia Fakafofonga na'a ke 'osi 'ohake pē eni he komiti.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Oku kamata ke mole 'eku manatu lelei ia he ngaahi me'a ko eni ka ko e Sea, ka ko e, ka u faka'osi atu pē. Ko e, 'a ia ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he ngoué 'oku lahi e fakamatala ia hē ki he hū atu ki tu'apule'anga 'o e ngoué ka ko e tō folofolá ko e hā e me'a ko ē ko ē 'e *replace* 'aki e, 'a e *import*.

‘Oku toki ha’u ia he lipooti ko eni ‘a e Potungāue Ngoué te’eki ke tau talanoa tautolu ki ai. He ‘oku hā mai he lipooti ko iá ko e peseti ‘e 45 ‘a e me’atokoni ko ē ‘oku tau ‘omai ki, ki lotofonua ní, ‘oku lava pe ia ‘o fetongi. Ka ko u faka’ofō’ofa’ia he lipooti ‘a e Potungāue Ngoué he ‘oku ne fakamatala mai e tufa e pulopula vesitapolo, ko e ‘alu e ‘akau mo e fua mo e fakalelei’i e ngoue. Ka ko e me’a lahí ‘oku tau hū mai tautolu ‘oku ‘ikai ko e ngoue ke tau kai ka ko e, ka ko e kakano’i manu. Ko e moa kilo ‘e 10 miliona, ko e taha poini ‘e fiha miliona ko e sipi pea mo e pulu. Ko e me’a ia ko ē ‘oku totonu ke *focus* ai ‘etau fakamatalá ke tau talaatu ko e me’a eni ‘oku fakakaukau ki ai ‘a e Pule’angá ke faí.

Ka ko e, ko e tafa’aki ko eni ki hono malu’i he ‘oku ‘asi mai heni ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo na’e fai ha fakatalanoa ia ki ai ‘a e malu’i ko ē ‘o e ngaahi *industry* ko ē ‘oku kei langalanga haké pe ko e *infant industry*. Ko u tui ko e fo’i kupu 37 ‘oku hangē ‘oku ki’i, ‘a ia ko e talanoa foki ia ki he lao ko ē na’a tau tali ko ē *investment* ko ē ke tukuange ki he kau mulí ‘o hangē ‘oku ki’i tu’u fehangahangai ia mo e fo’i fiema’u ko ē ke malu’i ha, ha fanga ki’i *industry*.

Kae kehe ka ko e anga ia ko ē ‘o e me’á pea ‘oku ou tui ko e toenga ‘o e, ‘o e fakamatala ia ‘oku fekau’aki ia mo e *private sector development*. Ka ko u tui ‘e lava pē ‘o toe fulihi holo pē ‘oku ‘i loto kātōa pē hē ‘a e me’á mo toe tānaki atu ‘a e ngaahi me’a ko eni ko u fakamatala ki aí. Pea ‘oku ou tui au ia Sea ‘e ‘i ai ‘etau lipooti lelei ‘aupito ‘e ‘ave.

Pea ko e faka’osí Sea ko u kole fakamolemole atu pē ki he Feitu’una pea pehē ki he kau Mēmipá na’a pehē kuo fai ‘e au ha fakamatala ‘o ...

<002>

Taimi: 1105-1110

Taniela Fusimālohi: ...Mau ngāue na’e fai, ‘ikai Sea ko e fai’aki pē eni ia ‘a e loto tau’atāina pea mo e loto lelei ki he paotoloaki ‘etau ngāue ki he lelei taha te tau ala fai, he ko ia ko ‘etau lipooti eni ki he Hau ‘o e fonua mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Tapu ki he Sea pea tapu ki he Palēmia.

Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Pea ki he toenga ‘o e kau Mēmipa. Sea ‘oku ou tu’u fakavave hake ke kole mu’a ha taimi lahi ke tālanga’i ai ‘a e lipooti ko eni. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘e ua ‘oku ou fie lave ki ai Sea pea ‘oku mahu’inga ‘aupito kiate au ‘a e me’a na’e lave mai ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘a Ha’apai ‘a e mahu’inga ke tau fokotu’utu’u ha me’a ‘oku pau ke tau fou ai. Te u ‘uluaki lave ki he *basis* makatu’unga he ko e *source* ‘o e *content* ko eni e lipooti ka u toki foki mai ki he me’a ko eni na’e lave ki ai ‘a e Nōpele.

Ko e palakalafi 2 Sea ‘oku pehe ni Sea hono fakalea. Ko e fakamatala kakato ‘o e ngāue na’e fakahoko ‘i he ta’u faka-Fale Alea ‘o e 2022. ‘Oku ne hanga he fo’i *statement* ko ia ‘o talamai kiate au te’eki ai ke u lava pē ‘ikai ke lava ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘o ‘omai ...’O ne mākupusi ‘a e tali pē ko e ta’u fakapa’anga Sanuali ki Tisema pē ko e ta’u fakapa’anga ko Siulai ki Sune. ‘I he’ene pehē ‘a ia ko ‘eku fakakaukau ko e fakalea ‘o e lipooti base ia mei he ta’u 2022 ka ‘oku hala

fakatekinikale ia, he'ikai te ke lava 'e koe 'o lipooti ha *Budget* na'e *allocate* ki ha polokalama ngāue fakavaha'a ta'u fakapa'anga, ka ko e palakalafi fika 5 Sea 'osi e Tō Folofola pea fakalea leva he palakalafi fika 5. Na'e fakahū mai ki he Fale Alea 'e he Pule'anga 'a e Lao Fakaangaanga 'a ia ko e Patiseti ia, ka u fakatokanga ki he matavaivai he lipooti Sea. Ko e Patiseti 'oku 'omai ai 'a e polokalama ngāue, 'omai ai mo e pa'anga ke tali he Fale ni *allocate* he Fale ni pea ko e 'uhinga leva kia au 'a e lipooti ko eni fakatatau ki he ngaahi makatu'unga 'e fiema'u 'a 'Ene 'Afio 'uhinga leva kiate au e lipooti ko eni pē 'oku tau *midterm report* 'osi eni 'a e mahina eni 'e 4 pē 5 kia au ko e lipooti 'oku pehe ni. Fakatatau ki he ngaahi taumu'a ola na'a ke hoha'a mai 'e Ho'o 'Afio ko e polokalama eni na'e fokotu'u he Patiseti 'o e 2022 ki he 2023.

Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e pa'anga eni na'e fakamole ai. Ko e tu'unga eni 'oku 'i a ko e tāketi.

Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7.

Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea. " 'Ene 'Afio 'oku hoha'a mai" 'ai pē ke tau ngāue'aki e ngaahi lea fe'unga mo ho Fale 'Eiki ni. Pea ko e ua pē ko e lipooti. Ko e lipooti eni ia 'oku 'ikai ko ha lipooti eni ia 'a Falepa'anga mei Siulai ki Sune. Ko e lipooti eni mei he ava 'a e Fale Alea ki he tāpuni 'a e Fale Alea. 'Oku 'ikai ko ha lipooti eni ia 'a Falepa'anga pē ko e Pule'anga. Ko e lipooti eni 'a e Fale Alea mei he taimi na'e ava ai 'i Sanuali ki he teu tāpuni ko eni. Ko e fakatonutonu pē ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea faka'apa'apa pē au ki he fakatonutonu, ka u lave ange ki he me'a ko eni ngaahi taumu'a ola 'e ono na'e hoha'a mai ki ai 'a 'Ene 'Afio, kātoa e 6 ko ia ngoto kātoa pē 6 ko ia he *function* 'a e *Executive* 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai ki he *function* 'a e Fale Alea. Ko e mahu'inga ia e me'a na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele ki he *separation of power* ke hoko ke 'i ai ha *check and balance mechanism* ko e lipooti 'oku nau fakalea ko e fakata'u ka 'oku angafēfē 'enau hanga 'o to'o mai 'a e polokalama 2021/2022 'o hoko'aki 'a e polokalama 2022/2023 'o 'ave ki he 'Ene 'Afio. Kia au Sea ko u 'oatu pē 'e au hoku loto mo'oni. 'Oku 'ikai ke fe'unga eni ia ke 'ave ki he 'Ene 'Afio, te u 'oatu pē 'e au 'a e ki'i fakatātā si'isi'i pē, palakalafi 9 me'a mahu'inga taha ke te 'ave ha lipooti ki ha Hau pē ko ha Tu'i ke *provide with clarity, clarity* ke 'oua tene lau pea fifili pea ngangau 'i he'eku fakakaukau fo'i *topic* 'e tolu 'oku to'o mai fokotu'u mai he palakalafi 9, ka u fakaa'u atu pē. " Ko e tupu ko ē 'a e *GDP* 'oku fakafuofua 'e holo hifo'aki 'a e pēseti 'e 2. 'E Sea te u fakanounou ko e 'uhinga ko e 'osi pē 'a e fo'i sētesi ko ia hiki leva ia ki he fo'i sētesi hoko. Ko e ma'olunga taha 'o e hikihiki 'o e koloa 'isiū kehe ia, 'osi pē ko ia pea toe fo'i sētesi hoko. Ko e fakalukufua 'o e ngaahi nō 'a e Pule'anga 'isiū kehe ia, *that has to be separated* ke *provide e clarity*, kapau 'oku tau talanoa he *GDP* 'oku fiema'u pē na'e *calculate* 'a e *GDP* mei he *expenditure* fakamole pē na'e *calculate* 'aki 'etau *incomes* pē ko 'etau *calculate* 'aki 'a e *money value* 'a e koloa na'a tau fakatupu fakalotofonua ke *provide e clarity* ko e vaha'a taimi fē ki he vaha'a taimi fē, *progressive report* te tau lava 'o *continuously improve* 'etau ngāue. 'I he'ene pehē Sea 'oku ou kole 'e au taimi lahi ko au na'a ku 'ohake 'isiū ko eni 'ikai ke u malava ke u maa'usia 'a e lau ke u lava 'o *connect* e me'a.

Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga te u ta'ofi koe hena koe'uhí ko 'etau taimi te u tuku atu pē ho faingamālie.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... ko e me'a eni 'oku, 'oku hā mai ia he 'oku hangē 'oku meimei tu'u fehalaaki ia mo e 'ai ke langa 'etau tuku'anga lolo. Ka ko e 'osi ko iá 'oku tau 'ai ke peseti 'e 70 'a e, 'a e *renewable* pea 'asi mai hē mo e feinga'i ke faka'ai'ai e hū lolo maí. 'A ia 'oku ki'i tu'u fehanganagai.

Ko e, ko e me'a ko eni ki he tafa'aki ko ē me'atokoní *import substitution* ko e, ko e fika 16 ki he fika 22 mo e 25 'oku, 'oku 'ikai ke fu'u fekau'aki ia pea mo e talanoa ko eni ki he *import substitution*. 'Oku fekau'aki ia mo e me'a ko eni 'oku talanoa ki ai ki he *private sector* ka 'oku tonu pē toe ki'i fakalelei'i e fakamatalá. Ko e *import substitution* ko ē he toutai ia 'oku 'ikai foki ke lahi ia he 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau, ke tau *substitute* e, 'a e iká. 'Oku fiema'u ia ke tau hanga 'o kai 'a e iká. Ka ko e fo'i me'a ko eni 'oku 'asi mai he fakamatalá 'oku sai ia ki he'eku anga 'eku vakaí 'a e 'ai ko eni ke tau langa 'a e, 'a e ngaahi, 'a e fale ke ngaohi ai e fanga ki'i vaká ke 'oange ki he kau toutai ke nau toutai ai ke lahi ange 'o tufaki mai e iká ke ma'ama'a ange ki he fonuá. Ko u tui ko e fo'i fakakaukau lelei na'a mau ...

'Eiki Palēmia: Sea ki'i kole pē mu'a ke fakatonutonu atu Sea 'a e Fakafofongá. 'Oku mahu'inga 'aupito pē 'a e fakahā mai pē hono lotó. Ka ko e, ko e tali folofolá ko 'etau 'ai ha *strategy* pe ko ha palani ki ha me'a ke fai pe ko 'etau lipooti 'a e me'a na'e hoko. Ko e me'a ia ko eni 'oku hokó Fakafofonga ko e lipooti mai eni ko e me'a eni 'oku lolotonga faí. Pe te ke sai'ia ai pe 'ikai ka ko e me'a ia ko ē na'e hokó. 'Oku 'ikai ko ha'atau alea'i eni ha founga makehe pe ko ha founga fo'ou. Ko e, ko e 'ai pē ke makehekehe 'a e fakatonutonu ia ko ē 'Eiki Sea ki he fokotu'u fakakaukau mai eni ia ha'atau toe palani fo'ou.

Ko e lipooti ko eni ko 'etau tala atu pē ki he 'Ene 'Afió ko e me'a eni 'oku hoko he taimi ní. Toki fa'iteliha ia hono finangaló pe 'oku finangalo lelei ki ai pe 'ikai, ka ko e me'a eni 'oku hoko he taimi ní. Tau toki talanoa'i 'etautolu ē he *Budget Statement* 'a e *policy* fo'ou hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá. He 'oku 'i ai pē mo'oni 'a'ana ia ka ko e taimi ia 'oku toki fai ai 'a e alea'i ha ngaahi fokotu'utu'u fo'ou. Ko eni ia ko 'etau lipooti atu pē me'a 'oku fai 'i he taimi ní. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō. Sea ko 'eku lave 'a'aku ki hē he 'oku 'asi ia hē pea ko 'eku 'uhinga ko ē 'anenai 'oku 'omai 'a e me'a ia 'oku te'eki ai ke tēpile'i ho Falé, ne fakamatala ko eni ko ē na'a ku 'uhinga ki ai na'e 'omaí. Ko e pehē ko ē na'a mau tali 'oku 'ikai foki ke mau tali 'emautolu ha lipooti, ko 'emau fiemālie pē ke 'omai ki he Falé ke hoko atu ai 'etau tālangá pea ko eni 'oku tau lolotonga fakahokó Sea. Ka ko e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai 'oku 'ikai ke toe ha'u ia mei ha feitu'u kehe, 'oku ha'u pē mei he me'a, mei he *draft* pē ko ē. 'A ia ko e me'a eni ia fo'ou ia 'oku te'eki ke lipooti mai ia he Potungāue Toutai ka u faka'osi atu Sea koe'uhí 'oku mahu'inga 'a e ...

Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonú Sea ko e me'a pe ia na'e 'ohake he Fakafongá 'i he komiti 'a 'ene kumi ko ē 'a e fo'i poini 12, palakalafi 12 ke ne liliu 'o fakafoki ki he, na'e 'ikai ko ha toki 'ai fo'ou eni. Na'a ne 'ohake ka na'e 'ikai ke tali he komiti alea ko iá. Ko eni 'oku ne toe ha'u pē 'o toe 'ai hake ko e 'uhingá mahalo na'e ta'efiemālie ai. Ko e fakatonutonú ia Fakafongā na'a ke 'osi 'ohake pē eni he komiti.

Paula Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Oku kamata ke mole 'eku manatu lelei ia he ngaahi me'a ko eni ka ko e Sea, ka ko e, ka u faka'osi atu pē. Ko e, 'a ia ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he ngoué 'oku lahi e fakamatala ia hē ki he hū atu ki tu'apule'anga 'o e ngoué ka ko e tō folofolá ko e hā e me'a ko ē ko ē 'e *replace* 'aki e, 'a e *import*.

'Oku toki ha'u ia he lipooti ko eni 'a e Potungāue Ngoué te'eki ke tau talanoa tautolu ki ai. He 'oku hā mai he lipooti ko iá ko e peseti 'e 45 'a e me'atokoni ko ē 'oku tau 'omai ki, ki lotofonua ní, 'oku lava pe ia 'o fetongi. Ka ko u faka'ofa'ofa'ia he lipooti 'a e Potungāue Ngoué he 'oku ne fakamatala mai e tufa e pulopula vesitapolo, ko e 'alu e 'akau mo e fua mo e fakalelei'i e ngoue. Ka ko e me'a lahi 'oku tau hū mai tautolu 'oku 'ikai ko e ngoue ke tau kai ka ko e, ka ko e kakano'i manu. Ko e moa kilo 'e 10 miliona, ko e taha poini 'e fiha miliona ko e sipi pea mo e pulu. Ko e me'a ia ko ē 'oku totonu ke *focus* ai 'etau fakamatalá ke tau talaatu ko e me'a eni 'oku fakakaukau ki ai 'a e Pule'angá ke fai.

Ka ko e, ko e tafa'aki ko eni ki hono malu'i he 'oku 'asi mai heni ka 'oku 'ikai ke u 'ilo na'e fai ha fakatalanoa ia ki ai 'a e malu'i ko ē 'o e ngaahi *industry* ko ē 'oku kei langalanga haké pe ko e *infant industry*. Ko u tui ko e fo'i kupu 37 'oku hangē 'oku ki'i, 'a ia ko e talanoa foki ia ki he lao ko ē na'a tau tali ko ē *investment* ko ē ke tukuange ki he kau mulí 'o hangē 'oku ki'i tu'u fehanganagai ia mo e fo'i fiema'u ko ē ke malu'i ha, ha fanga ki'i *industry*.

Kae kehe ka ko e anga ia ko ē 'o e me'á pea 'oku ou tui ko e toenga 'o e, 'o e fakamatala ia 'oku fekau'aki ia mo e *private sector development*. Ka ko u tui 'e lava pē 'o toe fulihi holo pē 'oku 'i loto kátoa pē hē 'a e me'á mo toe tānaki atu 'a e ngaahi me'a ko eni ko u fakamatala ki ai. Pea 'oku ou tui au ia Sea 'e 'i ai 'etau lipooti lelei 'aupito 'e 'ave.

Pea ko e faka'osí Sea ko u kole fakamolemole atu pē ki he Feitu'una pea pehē ki he kau Mēmipá na'a pehē kuo fai 'e au ha fakamatala 'o ...

<002>

Taimi: 1105-1110

Taniela Fusimālohi: ...Mau ngāue na'e fai, 'ikai Sea ko e fai'aki pē eni ia 'a e loto tau'atāina pea mo e loto lelei ki he paotoloaki 'etau ngāue ki he lelei taha te tau ala fai, he ko ia ko 'etau lipooti eni ki he Hau 'o e fonua mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Tapu ki he Sea pea tapu ki he Palēmia.

Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7.

Fokotu’u mei Tongatapu 7 ki ha taimi lahi ke alea’i ai Lipooti Tali TōFolofola

Paula Piveni Piukala: Pea ki he toenga ‘o e kau Mēmipa. Sea ‘oku ou tu’u fakavave hake ke kole mu’a ha taimi lahi ke tālanga’i ai ‘a e lipooti ko eni. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘e ua ‘oku ou fie lave ki ai Sea pea ‘oku mahu’inga ‘aupito kiate au ‘a e me’a na’e lave mai ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘a Ha’apai ‘a e mahu’inga ke tau fokotu’utu’u ha me’a ‘oku pau ke tau fou ai. Te u ‘uluaki lave ki he *basis* makatu’unga he ko e *source* ‘o e *content* ko eni e lipooti ka u toki foki mai ki he me’a ko eni na’e lave ki ai ‘a e Nōpele.

Ko e palakalafi 2 Sea ‘oku pehe ni Sea hono fakalea. Ko e fakamatala kakato ‘o e ngāue na’e fakahoko ‘i he ta’u faka-Fale Alea ‘o e 2022. ‘Oku ne hanga he fo’i *statement* ko ia ‘o talamai kiate au te’eki ai ke u lava pē ‘ikai ke lava ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘o ‘omai ...’O ne mākupusi ‘a e tali pē ko e ta’u fakapa’anga Sanuali ki Tisema pē ko e ta’u fakapa’anga ko Siulai ki Sune. ‘I he’ene pehē ‘a ia ko ‘eku fakakaukau ko e fakalea ‘o e lipooti base ia mei he ta’u 2022 ka ‘oku hala fakatekinikale ia, he’ikai te ke lava ‘e koe ‘o lipooti ha *Budget* na’e *allocate* ki ha polokalama ngāue fakavaha’a ta’u fakapa’anga, ka ko e palakalafi fika 5 Sea ‘osi e Tō Folofola pea fakalea leva he palakalafi fika 5. Na’e fakahū mai ki he Fale Alea ‘e he Pule’anga ‘a e Lao Fakaangaanga ‘a ia ko e Patiseti ia, ka u fakatokanga ki he matavaivai he lipooti Sea. Ko e Patiseti ‘oku ‘omai ai ‘a e polokalama ngāue, ‘omai ai mo e pa’anga ke tali he Fale ni *allocate* he Fale ni pea ko e ‘uhinga leva kia au ‘a e lipooti ko eni fakatatau ki he ngaahi makatu’unga ‘e fiema’u ‘a ‘Ene ‘Afio ‘uhinga leva kiate au e lipooti ko eni pē ‘oku tau *midterm report* ‘osi eni ‘a e mahina eni ‘e 4 pē 5 kia au ko e lipooti ‘oku pehe ni. Fakatatau ki he ngaahi taumu’a ola na’a ke hoha’a mai ‘e Ho’o ‘Afio ko e polokalama eni na’e fokotu’u he Patiseti ‘o e 2022 ki he 2023.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e pa’anga eni na’e fakamole ai. Ko e tu’unga eni ‘oku ‘i a ko e tāketi.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea. “ ‘Ene ‘Afio ‘oku hoha’a mai” ‘ai pē ke tau ngāue’aki e ngaahi lea fe’unga mo ho Fale ‘Eiki ni. Pea ko e ua pē ko e lipooti. Ko e lipooti eni ia ‘oku ‘ikai ko ha lipooti eni ia ‘a Falepa’anga mei Siulai ki Sune. Ko e lipooti eni mei he ava ‘a e Fale Alea ki he tāpuni ‘a e Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ko ha lipooti eni ia ‘a Falepa’anga pē ko e Pule’anga. Ko e lipooti eni ‘a e Fale Alea mei he taimi na’e ava ai ‘i Sanuali ki he teu tāpuni ko eni. Ko e fakatonutonu pē ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea faka’apa’apa pē au ki he fakatonutonu, ka u lave ange ki he me’a ko eni ngaahi taumu’a ola ‘e ono na’e hoha’a mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio, kātoa e 6 ko ia ngoto kātoa pē 6 ko ia he *function* ‘a e *Executive* ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ai ki he *function* ‘a e Fale Alea. Ko e mahu’inga ia e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ki he *separation of power* ke hoko ke ‘i ai ha *check and balance mechanism* ko e lipooti ‘oku nau fakalea ko e fakata’u ka ‘oku angafēfē ‘enau hanga ‘o to’o mai ‘a e polokalama 2021/2022 ‘o hoko’aki ‘a e polokalama 2022/2023 ‘o ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio. Kia au Sea ko u ‘oatu pē ‘e au hoku loto mo’oni. ‘Oku ‘ikai ke fe’unga eni ia ke ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio, te u ‘oatu pē ‘e au ‘a e ki’i fakatātā si’isi’i pē, palakalafi 9 me’a mahu’inga taha ke te ‘ave ha lipooti ki ha Hau pē ko ha Tu’i ke *provide with clarity, clarity* ke

‘oua tene lau pea fifili pea ngangau ‘i he’eku fakakaukau fo’i *topic* ‘e tolu ‘oku to’o mai fokotu’u mai he palakalafi 9, ka u fakaa’u atu pē. “ Ko e tupu ko ē ‘a e *GDP* ‘oku fakafuofua ‘e holo hifo’aki ‘a e pēseti ‘e 2. ‘E Sea te u fakanounou ko e ‘uhinga ko e ‘osi pē ‘a e fo’i sētesi ko ia hiki leva ia ki he fo’i sētesi hoko. Ko e ma’olunga taha ‘o e hikihiki ‘o e koloa ‘isiū kehe ia, ‘osi pē ko ia pea toe fo’i sētesi hoko. Ko e fakalukufua ‘o e ngaahi nō ‘a e Pule’anga ‘isiū kehe ia, *that has to be separated* ke *provide e clarity*, kapau ‘oku tau talanoa he *GDP* ‘oku fiema’u pē na’e *calculate* ‘a e *GDP* mei he *expenditure* fakamole pē na’e *calculate* ‘aki ‘etau *incomes* pē ko ‘etau *calculate* ‘aki ‘a e *money value* ‘a e koloa na’a tau fakatupu fakalotofonua ke *provide e clarity* ko e vaha’a taimi fē ki he vaha’a taimi fē, *progressive report* te tau lava ‘o *continuously improve* ‘etau ngāue. ‘I he’ene pehē Sea ‘oku ou kole ‘e au taimi lahi ko au na’a ku ‘ohake ‘isiū ko eni ‘ikai ke u malava ke u maa’usia ‘a e lau ke u lava ‘o *connect e me*’a.

Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga te u ta’ofi koe hena koe’uhi ko ‘etau taimi te u tuku atu pē ho faingamālie.

(*Mālōlō ai ‘a e Fale*)

<007>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea : Hou’eiki ‘oku kei fai pē feme’a’aki ‘i he lipooti ko e taimi ‘a Tongatapu 7 toe ho’o miniti ‘e 15.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea pea ‘oku ou kole atu ai pē ke u hūfanga atu ai pē he fakatapu kae fakakakato atu ‘a e faka’amu ‘a e motu’a ni. Sea koe’uhi ko e taimi nounou na’e ‘omai ai e lipooti, na’a ku kole na’a ku ‘amanaki te u lava ngāue ai ‘anepo ke u ‘omai ha’aku *assessment* kātoa mo e me’a ‘oku tokanga ki ai e Minisitā Mo’ui ke ‘omai fakamonomono ko e fakakaukau ‘i he ngaahi palakalafi. Ka koe’uhi na’e toki ‘omai pē he 8:00 ‘aneuhu pea ‘oku *impractical* ia Sea ta’emalava ia ke fai hano fakaikiiki. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa Sea he ko e mahu’inga ‘o e lipooti ke tau ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio, ke makatu’unga pea ‘uhinga lelei ‘etau *being loyal* ki ai, ke lava ‘e he lipooti ko ia ‘o *inform* ‘Ene ‘Afio ki he tu’unga mo’oni ‘oku ‘i ai e lea ki ai he ko e *evident base* pē ko e *data ... and report*. Ke ‘omai e *data* fokotu’u atu ‘e ha kalafi.

Ko ‘eku sio ki he lipooti ko e *all notation* faka’ofa’ia au He’ene ‘Afio ke ne lau ke ne muimui’i. Na’e mei malava ke tau *present* e lipooti ‘i ha fa’ahinga kalafi mo ha fa’ahinga tēpile *data* pea tau muimui’i e *progressive*. ‘UHINGA foki ‘eku fakatalanoa Sea ‘oku mahu’inga ‘oku ou faka’ofa’ia au he lisi ko eni ‘oku ou sio hifo ‘a e kau ‘Eiki Nōpele mo e kau Fakafofonga e Kakai. Kau foki mai ki he *function*. Lipooti ko eni na’e totonu ke ‘omai ia mei he Pule’anga kātoa ‘a e ‘u *indicator* mo e *data* ‘oku ‘i he *missionary* ia ‘a e Pule’anga. Na’e ‘ikai tonu ke tau toki *react* ke fakahoko ...

<008>

Taimi: 1140-1145

Paula Piveni Piukala: ... ‘a ‘Eua 11 toki react pē ‘a e komiti he Monite, Tusite, ko e kia au Sea ko e, ‘oku tau pā’ūsi’i ‘a e falala ‘a ‘Ene ‘Afio. Ko e me’a ko eni na’e totonu ke ne ‘omai pē ...

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakatonutonu, fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e, ‘oku hangē ko eni ‘oku fa’a ‘ohake ko eni fekau’aki mo e tukuaki’i e komiti ‘Eiki Sea. Mahalo foki ko e ‘uhinga pē ia ko e fakalea ne ‘ohake ‘e ‘Eua 11. ‘Eiki Sea ko e talu e ‘a e fokotu’u ‘e he Feitu’una ‘a e komiti ko eni fakafatongia ‘aki ‘enau ngāue ke muimui’i ‘a e Tō Folofola mei he Taloni ‘a eni ko eni ko eni ‘oku ‘omai ‘enau lipooti mahalo nau ‘osi lave atu ki ai ‘anenai mo e ngāue ‘a e kau ngāue ko eni ‘a e Fale Alea ‘a e Kalaké mo e kau ngāue ko ē ‘a e Fale Alea kuo ‘osi teu’i kinautolu ko eni ko ē ‘aki ‘a e ngaahi pea ‘oku ‘i ai ‘enau taukei ‘i he ngaahi mala’e kehekehe ki hono tānaki mo hono muimui’i mai ‘a e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ko eni. Pea ne hoko mai e ngaahi me’a ko ē na’e hoko ki he fonua ‘i he ngaahi fakatamaki na’e hokó pea ko e angamaheni pē eni ‘o e tānaki mai ki ha me’a ki ha komiti Sea. ‘Oku si’i fua ‘e he kau ngāue ‘a eni ko eni ko ē hono tānaki mai fengāue’aki mo e kakai kuo nau ‘osi teu’i ‘oku nau ngāue mei he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ‘o toki ‘omai ko e angamaheni neongo pē ko e fakakaukau ia ‘a e Fakafofonga ‘Eua he’ene pehē na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taimi lahi ka ko e angamaheni pē eni ‘o e ngāue ‘a e komiti na’e toki ‘omai ko eni he Monite ke fai hono vakai’i. Pea na’e fai e fakataha ‘a e komiti mahalo he houa ‘e 3 he Monite pea mo e houa ‘e fiha he Tusite ko hono vakai’i fakalukufua pē ‘a e ‘ū me’a ko eni kuo ‘osi ‘omai ‘e he kau ngāue. Ko e, na’e talu ‘enau tānaki mai ‘a e me’a ko eni ko ē na’e ‘ohake ai mei he mahina mei he mahina mo e ngāue kotoa pē ‘oku lava kai kehe ko ‘eku fakatonutonu ‘oku ‘ikai ko ha fakatamulu ia. ‘Oku ‘i ai e ngāue ke fai ‘e he kau ngāue ‘oku ai e ngāue ke toki lipooti mai ki he komiti ke nau ō atu ‘o vakai’i to’o fakalukufua mo fai hono ngaahi liliu pea nau poupou ko ē ke ‘omai ko ē ki he fokotu’u ko ē ke ‘omai ha, ke tau vakai’i fakalelei ka kole pē Fakafofonga ke ki’i tokoni atu ai leva ke, ke tau vakai’i e founa ko eni ‘oku fokotu’u mai he Feitu’una ke fai ‘aki e ‘a eni ko ē ko ē ‘oku ‘ohake tau vakai’i pē ngaahi fika ko ē mo e ngaahi fakamatata ko ē ‘oku ‘ohake pea na’e mo’oni tui au ki he ngaahi me’a na’e ‘ohake.

‘Oku ‘i ai e ngaahi fika ia na’e te’eki ke ‘omi ia ki he Fale Alea ‘oku toki ha’u ia he ngaahi lipooti ko eni he 21/22 ka na’e ‘ohake pē he komiti ke ‘alu ki he Pule’anga ke *update* mai ki he, ki he muimui taha. Pea ‘omai ia pea kapau ‘oku pehē he Feitu’una he Falé ia ke to’o e ngaahi ‘ū me’a ia ko ia he ko u tui au Sea ‘oku ‘ikai ke pehē ia ke tau fai e founa ko eni hangē pē na’a ke me’a ‘aki ko e ‘oatu pē e ngaahi fokotu’utu’u ko ē ke, ki he ‘Ene ‘Afio pea mo e kakai ‘o e fonua he ko e ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio ko ‘ene ‘Afio pē Tu’i ‘alu *public e information* ko eni ke mea’i mo e mea’i he kakai ‘o e fonua ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai e ngāue. Pea ‘oku kau ‘a ‘Ene ‘Afio ‘a’ana kau e Pule’anga ia ko eni ‘i hono update lelei ‘Ene ‘Afio hangē pē ko eni ‘ū kupu Konisitūtone na’e hoko ‘aneafi ‘a e fa’a Fakatau Folofola ‘a e ‘Eiki Palēmia neongo ko e ngaahi ka ‘oku fai ‘a e fefolofolai mo ‘Ene ‘Afio.

Pea hangē ko e ‘ū me’a ko ē fekau’aki mo e *renewable energy* kapau ko e kaveinga ia ‘oku tonu ‘eku ma’u na’e toki ‘osi ko eni fakataha ‘i ... ‘Osi *update* he Palēmia mo e kau ‘Ofisa ‘a e Pule’anga ia e Tu’i ‘Ene ‘Afio fekau’aki mo e ngaahi me’a ko ia kuo ne ‘osi ka ko ‘etau ‘oatu pē fo’i fokotu’utu’u ko eni ke mahino ‘oku ofi ‘aupito he tonu e ngaahi fiká ‘o kapau ‘e fiema’u ke ‘afio ki ai e Tu’i he ke nau, hangē ko ho’omou fa’a feongoongoi Feitu’una ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo

‘Ene ‘Afio ‘i he ngaahi fa’a fai pē ho’omou ngaahi fefolofolai ko ia ke ne fakafuofua pē ai ‘ene Tō Folofola ko ē ‘i he ‘amanaki ko eni ke tāpuní ko e ngaahi *information* pehē pē. Ka fiema’u ‘e he Tu’í ha ngaahi me’a ‘oku pau ange mo ha me’a ‘oku mahu’inga’ia ai ke ‘omai Sea kau e Palēmia ko eni he ‘oatu vave ‘a e ‘ū me’a ko ia ki he ‘Ene ‘Afio ka tau nofo pē mu’a he’etau me’a ko eni fokotu’utu’u mo e *format* mo e fokotu’utu’u ko ena e anga e founa tali ko ē pea kapau ‘oku ai ha’ate tokoni ki ha fika ke fakatonutonu tau kei tangata Sea ‘ikai ke tonu pasika ha me’a mo ‘oatu ha me’a ke tau fokotu’utu’u te tau ‘ilo, ‘oku tau fokotu’utu’u ‘etau ngāue ki ‘apongipongi ka ‘e ‘i ai e ngaahi ‘ū me’a ‘o e fononga’angá ‘e maliuliu pea ‘oku ‘i ai ko tu’apule’anga ena mo me’a ‘oku nau fokotu’utu’u ha me’a ‘oku hala ‘e hala e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu’iha’angana: ... fo’i ‘ai me’a ko ia, ‘ikai ke tonu ma’u pē ‘oku tau kei tangata pē. Ko ia Sea tau fakatonutonu he founa ko ena ‘oku fokotu’u mai ‘e he Kōmití. Ka ‘oku ‘i ai ha fika hē ke tala’a ki ai, fetongi pea ‘ikai ke peseti ‘e 100, ofi, ‘oatu ki he’ene ‘Afió na’a ‘oku ‘i ai ha’ane fiema’u ai ki he’ene Tō Folofola tāpuní.

Kuo ‘osi nōmolo pe Sea, ko e ‘uhí pea mou fononga mai ko eni ta’u eni ‘e 1 Pule’anga ko ení. Me’a pe ‘oku fiema’u ‘e He’ene ‘Afió, feinga e Palēmiá mo e Pule’anga ko ení ke fakakakato ki ai. Pea ko e ‘ū me’a ko ē ‘oku pehē ‘oku hala mo *update* e hā, mahalo ‘oku *update* ange ‘ene ‘Afió he taimí ni ‘a e ‘ū me’a ‘okú ne fiema’u fekau’aki mo e hā, *green* hā mo e *renewable energy* mo e hā mo e hā fua he taimi.

Kaikehe ko e tokoni atu pe Sea, tau fokifoki mai pē, ‘ai mai ha fakatonutonu ki hē ka tau nga’unu.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e mahu’inga eni ko ē hono talanoa’i e līpootí. Mahino kiate au ko e feitu’u ‘oku tñaki ai fakamatalá ko e ngāue ‘a e Falé ni Sea. Pea ko u fokotu’u atu, hala e feitu’u ‘oku tñaki mei ai e fakamtalá. Ko e *function* ia ‘o e *Executive* ‘oku ‘i ai e fakamtalá. ‘Oku ‘i ai e fu’u *operation* ‘oku *allocated* atu ‘e he Fale Aleá ni ‘a e pa’anga lahi faufaua ke *invest* he’enau ngaahi polokalamá.

‘Oku hala ke tñaki fakamatala ‘a Fale Aleá ni fekau’aki mo e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he *Executive*. Ko e mahu’inga ia ko ē ke tau talanoa he ngaahi sea fokotu’utu’u pau.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea Fakatonutonu ē, Sea tapu mo e Feitu’una kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. Sea ko e fakatonutonu ko e tu’o fiha eni hono ‘ohake ‘oku hala ‘a e ngāue ‘a e Falé ni. Sea ‘oku ou kole atu ke fai mu’a ha tu’utu’uni ke fakangata ‘a e taki hala ko ení. Ko e Fakafofonga ko ení tapu ange mo ia ko e ‘aho 2 ‘aki pe eni ‘ene ‘i hení. Pea ‘oku te’eki ai ke mahino lelei

Paula Piveni Piukala: ‘ikai ko e poini ia Sea, kā u fakatonutonu atu ‘e au

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tali si’i ke ‘osi e fakatonutonu Sea, te’eki ai ke mahino lelei kiate ia ‘a e founa ngāue ‘a e Falé ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamatala fakata’u ‘a e ngaahi Potungāué *detail*

mai ai ngaahi fika mo e ngaahi *data* ko ē ‘oku ‘uhinga ki aí. Sea ko u fokotu’u atu kapau te tau fai ki he fakakaukau ‘a e Fakafongonga ko ení ta’e’onga kotoa ‘a e ngāue ‘a e Falé ni talu ‘ene tu’u mai mo e founa ngāue ‘oku tau ngāue mai ‘aki. He’ikai pea he’ikai fiemālie ia ki he founa ngāue ko ení ‘oku tau fakahokó. Ko u fokotu’u atu Sea ke fakatonutonu ‘ene tukuaki’i noa’ia mo hala ko ení e Falé ‘oku hala e founa ngāue. ‘Oku ‘ikai ko e, ko e fa’ahinga fakamalanga ia ko ení ko e toki totonú pē ‘a e me’a ko ē ‘oku tui ki ai mo e me’a ‘oku fakakaukau ‘oku tonú. Ko e toenga kātoa kitautolu, hala pea ‘oku ‘ikai ha me’a e Falé ‘e hala. Taki hala ko ení Sea ko u kole ki he Fakafongonga ke malanga mai mu’a ki he loto Fale Aleá ‘oua ‘e malanga ki tu’a, ko e fakatonutonu ia Sea.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, ki’i tokoni atu

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e *session* ko ení ‘oku *in-house* pē

‘Eiki Sea: Tongatapu 1 ‘oku ‘i ai ha’o fakatonutonu

Tevita Puloka: Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea, tapu mo e Feitu’una Sea tapu moe Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. ‘Oku ‘ikai ke *in-house* pe *session* ko ení neongo ‘oku tamate’i e letiō ka ‘oku miniti eni pea ‘e *out* ki he *public*. Ko e ‘uhingá ia ko ē ‘oku ‘ikai ke pehē ko tautolu pē ‘e ngata ai ‘a ‘etau feme’a’aki ko ení. Ko ‘ene ‘osi pē ko ē ‘ene a’u ‘a e me’a ki he’ene ‘Afió ko e ‘atā ia ‘a e miniti ‘o me’a ki ai e taha kotoa pē ‘i mamani.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘i ai e Himi ‘a e Uesilianá ‘oku pehé ni; Na ai ha vaka ne heka ai ha vale, nono’o e maea laló mohe fo’ohake. Fakafokifā ‘oku tō ha matangi ‘ikai ke ‘i ai ha maea ke piki ki ai. Ko ‘eku poiní Sea ko e tō folofola ko ení na’e fai ‘i Sanuali ko e *mechanism* na’e ‘osi totonu ke *in place* he *Government of the day*, ‘a e *indicator* ke nau muimui’i ke makatu’unga ai ‘enau līpooti ki he Tu’í. Ka e ‘ai ia ke hiki mai ia ‘ikai ko ha fatongia ia .

Tevita Puloka: Ke u ki’i fehu’i ‘Eiki Sea kātaki

‘Eiki Sea: Fehu’i mai Tongatapu 1

Tevita Puloka: Tapu pe mo e Seá pea mo e Fakataha ‘Eikí, na’á ku ‘i he Kōmiti ko ení ‘a eni Fakatau Folofolá. Na’e ‘osi fakamahino mai pē ‘e he kau ngāue ho’o Falé ko e anga maheni ‘o e līpooti ko ení ki he Fakatau Folofolá ‘a e me’a pē kuo ‘osi tēpile’i ‘i ho Falé. Na’e kole ‘e he Kōmiti ko ení ki he Pule’angá ke *update* mai ‘a e ‘o tautautefito ki he ngaahi ola pe ko e ngaahi *data* ‘o e ngaahi me’a mahino pe ko ē na’e fai ki ai e Tō Folofolá. Ko e Kōmiti pē ia, ‘a ia ko ‘ene kehe ia ‘a e līpooti ko ení pea mo e Fakatau Folofola ko ē ‘o e ta’u kuo ‘osí. Ko e ‘eke ‘e he motu’á ni ia Sea, ko e līpooti fakata’u ko ení ‘a eni ‘oku tufa mai ko ení meí he ngaahi Potungāué. ‘Oku ‘atā e ‘Ofisi Palasí ki he līpooti ko ení? ...

<010>

Taimi: 1150-1155

Tevita Puloka: ... ngāué, ‘a eni ‘oku ‘asi ai, ‘a eni tufa mai ko ení?

‘Eiki Palēmia: Sea tuku ke u ki’i tokoni atu Sea. Ko ‘ene ha’u pē ha lipooti ki ho Falé foki Sea ko ‘ene *accessible* ia ki ha taha pē. Hangē pē ko e, kuo hoko leva ia ko e, ko e *document* ‘oku ‘atā ki ha taha pē ‘i he’ene taimi pē ko ē ‘oku tepile’i ai ho Falé Sea.

Tevita Puloka: Ko ia. ‘A ia ‘oku mahino tau pehē ko e, ‘i he ‘Ofisi Palasi ka ‘iloangé ‘oku finangalo e Tu’í ke toe ‘afio ki ha lipooti ha potungāue fakapatonu ki he potungāue ko iá ‘o fakatatau ki he me’a ‘oku finangalo ki aí, te ne, ‘i he ‘Ene ‘Afió ‘e ‘oatu he ‘Ofisi Palasi ‘a e lipooti fakaikiiki ko iá. Ko ia ē? Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea lava pē ke u ki’i tokoni ki he Fakafofongá. Fakafofonga, ‘oku mālie ‘aupito ho’o malangá, me’a ‘oku ke me’a ki aí pea ‘oku ou ongo’i pē me’a ko ē ‘oku ke me’a ki aí ka ‘oku tonu pē ke tokoni atu ki he Feitu’una. Ko ‘eku fie tokoni pe au ki he Feitu’una ‘oku ‘ikai ke hiki he kau ngāué ia ha me’a ‘o fekau’aki mo e Pule’angá. Ko e ngāue ‘a e kau ngāué ‘oku ngata pe ia ‘i he Falé ni. Miniti, hangē ko eni ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’akí, ‘a’ahí te nau si’i muimui me’a mo e Hou’eikí.

Ko e fo’i taimi ko ē na’e fai ko ē tali folofolá ‘i he ‘oatu ‘e he Seá pe ko e komiti toko hiva ko eni na’e kau ai e Fakafofonga Fika 11, ‘a ē na’e Sea ai e ‘Eiki Nōpelé. ‘Oatu ‘a e fekau ki he Pule’angá ke ‘omi ‘a e ‘ū fakamatala felālāve’i mo e me’a ‘e ono. Pea ko e me’a ko ē na’e ‘oatu ko ē ki he Pule’angá, ono pē, kapau ‘oku hiva, tuku ho’omou tolú, fo’i ono pē ‘oku fiema’ú. Ko e taimi ia ‘oku toki ‘unu leva e kau ngāué ‘o tānaki ‘a e ‘ū me’a ‘oku ‘omai he Pule’angá felāve’i pea mo e folofola ko ení. Ko e anga ia e si’i founga ngāue ‘oku fai he taimi ní. Ka ko u fakamanatu atu pē Hou’eiki, kapau ‘oku ‘omai he Pule’anga ko e si’i, ko e peseti pē ua e *GDP* ko e peseti pē ‘e ua. Kapau ko e hiki e koloá ... koloá ko ia.

‘I he taimi ko ē ‘oku tau ‘ave ai e tō folofolá, ko e ki’i me’a ‘oku ‘ikai ke u, ‘oku mo’oni e ‘Eiki Palēmiá, ‘oua te tau fa’a ‘omai e me’a ‘oku fekau’aki mo ‘Ene ‘Afió. Tama ia ko ení ‘oku ne ‘osi ‘afio’i e me’a kotoa. Tapu pē mo Ia, na’e ‘osi teuteu’i ia he ‘aho ‘aneafi ke hoko ko e Tu’i ‘o e ‘aho ní. ‘Aho ni ko ‘etau ‘oatu ko ē lipootí te Ne mea’i heni. Kupu 50(a) kapau na’a nau toutou me’a ‘o ‘ave e lipootí ka fehangahangai ‘etau tali folofolá mo e lipooti na’e ‘ave he Pule’angá, ‘e ‘ata kehe ia. Ko ‘ene ‘ata kehé he koe’uhí he te Ne ‘afio’i pē ‘e ia, kehe me’a na’e ‘omai he Pule’angá ki he Fale Aleá ‘i he tali ui he kupu 51, kehe ‘enau me’a ko ē na’e ‘ave ‘i he kupu 50(a)(3) na’a ke me’a ki ai ‘aneafi pea kehe e me’a ‘oku ‘oatu he tali folofolá he ‘aho ní pea mahino mai leva ‘oku ‘i ai e faikehekehe.

Ka ko u fokotu’u atu Fakafofonga fēfē mu’a ke tau tali ke tau ‘ave he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou tokanga lahi ki ai. ‘Oku ou tokanga au ki he tohi tangí. Ko e me’a ko ena ‘oku mou feme’a’aki ki aí ‘e toe ‘asi mai pe ia ‘i he me’a ko ē ‘a e *MEIDECC*, felālāve’i mo e sunami, ko e pa’anga fekau’aki pea mo e ngaahi me’a lahi ‘oku ma’u mo’ui ai e fonuá ni. Ka ko hono fakalōloa ko ē ‘o e feme’a’akí ‘osi atu e taimí, fai mo ‘ai ka tau fakaava mu’a e letiō ke fanongo mai e kakaí ki he Feitu’una. Ko e taimi ni ia he’ikai ke fanongo mai e kakai ia, ‘e toki ‘osi ‘a eni pea toki ‘ave e lipootí pea toki tukuange leva, mo’oni e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmiá, tukuange leva ke mea’i he kakai e me’a kotoa.

‘Oku mahu’inga kau Fakafofonga pea mo e Hou’eiki ‘etau feme’a’aki ki ha tu’unga taau mo’oni. Ko e filifili kakai eni ia ‘a e kakai e fonuá ‘oku mou me’a mai he Fale ko eni. Pe na’e ‘aho taha, ‘aho ‘e ua. Sea ‘oku ‘ikai ke u fa’a lave ki he fa’ahinga tu’unga taau ha Mēmipa he Fale ni ka ‘oku ‘osi fe’unga ia pea mo e Fale ko eni. Ko ‘etau tau’aki fehu’i, hangē leva, ‘oku ou ongo’i ‘e au ‘oku ‘ikai ke toe a’u e Fale ni ia ki ha tu’unga ‘oku toe lelei ange. Fai mo ‘ai ka tau ‘ave e lipooti ka tau ‘unu mu’a taha ka ko u tokoni pē ki he Feitu’una Fakafofonga. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, na’a mo ‘Ene ‘Afio telē ē ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Paula Piveni Piukala: ...’I he ‘Ene Tō Folofola na’a ne pehē ko e fatongia ‘o e Fale ni ke sivilivi’i e ngāue ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho. Ko e makatu’unga ia ‘eku mahu’inga’ia he lipooti ‘oku ‘ave ke teuteu ke fakahoko atu ki he ‘Ene ‘Afio. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia, ‘oku ‘ikai ko ha malanga eni ia kitu’a. Ko e me’a eni ia ‘oku mo’oni hoku loto mo hoku laumālie.

Lord Tu’ilakepa: Fakafofonga ka u ki’i toe tokoni atu pē, mo’oni ‘aupito e me’a, kapau na’a ke fanongo ‘aneafi ki he me’a ko ē na’a ku kole ko ē mo faka’amu hoku laumālie ke ke me’a mai mo e Fakafofonga Fika 4. Ko e Pule’anga ko eni ko e toki kamata pē he ta’u ni. Ko e lipooti ko eni ‘a ia na’e kamata mai mei Siulai 21 ki he 22 ‘Eiki Sea pea mei he ko e 22 ki he 23 te tau ngata pē tautolu ‘i he Tisema. Ko e kamata ko ē ‘i he ta’u fō’ou te tau toki tānaki atu e lipooti ko ia. Ka ‘i ho’o me’a mai me’a mai ‘o sivilivi’i e Pule’anga ko e ‘ū me’a fua he tēpile ‘a e Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sea ke ‘omai mu’a e ki’i taimi ‘uhinga ke fakakakato ‘a e anga e me’a ‘i he’eku fakakaukau he ‘e mā’opo’opo pē.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko ‘eku ‘oatu pē ‘a’aku ki he Feitu’una he ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo’i pē ko e toe sivilivi’i fēfē’i ko e me’a eni ‘oku ‘omai ko eni ‘o ke me’a ki ai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga. Sea tapu mo e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko u tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e Tō Folofola ko eni Sea ke fai ‘etau tali ke a’u ki he ‘Ene ‘Afio ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai, ko u fie tataki Sea ‘a e Fale ‘Eiki ni ki he taimi na’e tataki ai ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘a e tokanga ‘a e Fale Alea pea mo e Pule’anga ki he ngaahi fiema’u na’a ne faka’amu ke fai ki ai e tokanga. Na’e tali ‘e he Fale Alea Sea e Folofola mo e fakahoko ki he ‘Ene ‘Afio ke fai e ngāue ki he ngaahi me’a ko eni na’e tataki mai e Fale pea mo e Pule’anga ke fai ha tokanga ki ai, pea ko ‘etau a’u mai ko ē ki he ‘aho ni Sea ko ‘etau ‘oatu eni ‘a e ki’i lipooti feinga foki e Fakafofonga Tongatapu 7 Sea ke ‘oatu mo e ngaahi *clarity*, ngaahi *detail* e ngaahi me’a ko ia. Ko u tui Sea ko e fatongia ‘o e Fale ni ‘i he taimi ni ko ‘etau hanga ‘o ‘oatu ‘a e lipooti mei Sanuali ki he ta’u ni ke ‘Afio ki ai ‘a e Tama. Ko e *detail* ia Sea ‘oku ‘osi mahino ko u tui ‘oku ‘osi mea’i pē he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ko eni fatongia ko ia ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’anga hono ‘oatu e *detail*.

Ko e ngaahi *information* ko ē ‘oku ‘omai ko ē he Tali Folofola ko eni ‘oku ‘osi *update* mai ia mei he ngaahi potungāue he na’e fakahoko kia kinautolu ke ‘omai e ngaahi *update* ko ia, ke lava ke

ngāue ki ai e Fale 'i heni Sea. Pea ko u kole ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea ko u tui 'oku mahu'inga ke tau fai mo tau sio ki he ngaahi me'a ko eni ha me'a 'oku mou fiema'u ke fakalelei, ko u tui ko e me'a ko ē ke tau 'ai 'etautolu e *detail* 'e lava pē ia 'e toe 'alu ange ke toe lahi ange e lipooti ia, ka 'oku 'osi 'Afio'i pē 'e he 'Ene 'Afio 'a e me'a ko eni. 'Oku 'i ai e ngaahi ngāue 'a e Fale Sea 'o hangē ko e fokotu'u mei hē 'oku mahu'inga he ofi atu ko eni 'a e tāpuni Sea pea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke ōmai 'a e kau Fakafofonga 'o 'omai ha ...ko e hā 'enau fokotu'u ke fakalelei he ngaahi me'a ko eni, pea te tau lava leva 'o 'oatu 'a e lipooti ki he 'Ene 'Afio kae hangē pē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Tohi Tangi ko eni 'oku tau hanganaki ko ē ki ai pea mo e ki'i fehu'i pē 'e taha Sea. Ko e ki'i fakatokanga pē ki he Fakafofonga Sea na'a ne ngāue'aki e fo'i lea "ta u paa'usi'i". 'Oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha he Fale ni 'e loto ke ne hanga 'o fai e ngaahi me'a ko ia. 'Oku tau 'i heni mo e laumālie lelei mo e laumālie ke tau tokoni'i 'a e kakai 'o e fonua. Fehu'i faka'osi Sea 'oku hangē kiate au Sea ko e miniti kuo vahe ki he kau Fakafofonga na'a tau holo 'o miniti 'e 10 ka ko u fakatokanga'i Sea 'oku tau toe 'alu ki he miniti 'e 20? Ko e ki'i fehu'i pē pē ko e miniti 'e 10 Komiti Kakato pē 'oku ...ko e 'ai pē ke fakapapau'i mai Sea ke tau ..totonu pē 'etau lele manatu'i na'a tau ...'osi liliu e Tohi Tu'utu'uni 'o miniti 'e 10 'a e Fakafofonga 'i he taimi mālō.

Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Minisitā ...

<007>

Taimi: 1200-1205

Eiki Sea: 'Oku mo'oni ho'o me'a 'oku taki miniti 'e 10 ka 'oku talu 'etau fakataha na'a ku fa'a talaatu pē 'e au 20 koe'uhi ko 'eku sio ki he lahi e me'a 'oku tokanga ki ai e kau Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea, 'ai mu'a ke u ki'i faka'osi atu 'e au 'eku fakakaukau Sea. Ko e Kupu 78 e Konisitūtone Sea 'oku ou fie piki ai. Palakalafi faka'osi fakamuimui 'oku pehé ni. Pea ko ia te nau tu'utu'uni hono lahi 'e to'o ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi me'a kehekehe 'o e fonua, pea ko ia 'oku tu'utu'uni pehé 'e he Fale Alea 'e fai ki ai e kau Minisitā. Ko 'eku fokotu'u Sea 'oku pehé ni. Fakafoki mu'a 'e lipooti ko eni ki he *Executive* nau *provide* mai e ngaahi makatu'unga ko eni Sea. *Cut off* ko ē ko ē 'o e patiseti 'o e 2021/2022 'omai e tu'unga pau ko ia pea nau talamai leva ko 'emau patiseti eni 2022/2023 'i 'Okatopa ko e tu'unga ē 'oku mau 'i ai. *Indicator* lahi e pa'anga anga 'a e 'u *outcome* ke 'uhinga lelei 'etau ngāue Sea. 'Oku ou 'ofeina au ha hē holo 'Ene 'Afio hono feinga'i ke fakafetaulaki'i e lipooti ko ē. Na'a tau toki fakamo'oni pē 'aneafi te tau *truly loyal* ki he 'Ene 'Afio pea 'oku ou loto ke 'oange e faka'apa'apa ko ia 'aki 'a e fai lelei'i 'etau ngāue. Lipooti ko ē tala ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha maea lalo he ngāue 'a e Pule'anga. He 'oku totonu pē ia ke 'osi 'i ai ko 'eku fokotu'u atu ia.

Eiki Palēmia : Fakatonutonu Sea ko e tu'o 3 eni kae fai mu'a ha'o fai tu'utu'uni. Ko e Lipooti eni 'a e Fale Alea 'oku 'ikai ko ha Lipooti eni 'a e Pule'anga. Ko e me'a pē 'a e Pule'anga 'oku fai ka pehé mai e Kōmiti 'oatu ē 'oatu.

Paula Piveni Piukala : Sea fakatonutonu atu Sea e ...

'Eiki Palēmia : 'Oleva ke fai tu'utu'uni e Sea pē 'oku tonu 'eku fakatonutonu. Sea fai ha'o fai tu'utu'uni ko e Lipooti eni 'a hai? 'A e Pule'anga pē ko e Fale Alea.

'Eiki Sea : Fakafofonga 7 ko 'eku tali e fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia ko e Lipooti eni 'a e Fale Alea.

Paula Piveni Piukala : Mahino pē ia kiate au, ka ko e 'u *information* ko ē ko ē 'oku fiema'u he Tō Folofola 'oku tō loto ia he *function* 'o e *Executive*. Ko e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'a Fale Alea ko e me'a ia 'a e *Executive*. Ko e me'a ko ia 'oku ou 'oatu ke nau *provide* mai e *data* ke fakakakato 'aki e lipooti 'a e Fale ni.

'Eiki Palēmia : Sea fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Hangē pē ko ia na'e me'a ko ē ki ai 'a e Fakafofonga 'anenai ko e kātoa e fakamatala na'e 'omai 'e he Kalake ko e me'a kotoa ia 'oku 'osi 'omai ki Fale ni. Pea 'i he fakataha 'o e Monite na'e toe kole mai 'a e kau Mēmipa 'o e Kōmiti 'a e ngaahi fakamatala kehe pea mau 'omai leva 'a e fakamatala ko ia ki he Tusite. 'Oku mau fai pē 'emautolu homau fatongia. Ka 'i ai ha me'a 'oku fiema'u 'e he ngaahi Kōmiti tali ange ki ai. Kapau 'oku 'ikai ke nau fiema'u, me'a 'ata'atā pē ia 'a e Kōmiti. Pea kapau 'oku fokotu'u mai 'e he Fakafofonga ha me'a hē 'oku hala pea ne fokotu'u mai 'omai e fika ko ia kae 'oua te tau talanoa'i e Konisitūtone mei he kupu 'uluaki ki he kupu faka'osi. 'Ai mai fakakupukupu kapau 'oku tau mafuli leva 'o pehē tau ha'u fakafo'i palakalafi. Tali ia 'unu ki he me'a hoko, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku hala fakatonutonu ai. He ka 'ikai te tau talanoa Konisitūtone pē mei he pongipongi ki he efiāfi he ngaahi me'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i mo eni. Hangē ko e Lipooti 'a e Pule'anga ki he 'Ene 'Afio.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u tali 'e au 'a e tokoni 'a e Palēmia. Kapau ko ia, tuku mai ha taimi Sea ke mau ngāue ki he lipooti ko eni kapau ko e faka.. Ko e Lipooti ko eni 'oku toki 'omai pē fu'u palakalafi eni 'e 100 tupu. Tolo'i e *issue* ko eni tau toki vakai ia ka tau hoko atu tautolu.

Lord Tu'ilakepa : Sea fakamolemole ē. Fakafofonga 'oua 'e fu'u māfana 'o tuki 'etau tēpile na'a maumau he 'oku 'ikai ke 'i ai ha koloa 'a e Fale Alea ke 'ai ha'atau tēpile. Ko u pehē ke tau hoko atu. Sea ko u fokotu'u atu tukupu mu'a ki he Kōmiti Kakato. Kupu 78 'a ia na'a ke me'a ki ai 'oku 'ikai ke tonu ia 'oku hala ia. Ka 'oku 'ikai ke u 'ai ke u fa'a fakatonutonu 'a e Feitu'una na'a pehē ko u lēlea he Fale ni, ko e fu'u kupu ia fekau'aki pea mo e tukupu. Pa'anga tukupu 'oku 'omai hilifaki ki he kakai e fonua 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'ana mo e me'a ko eni. Fokotu'u atu Sea ke tukupu mu'a ki he Kōmiti Kakato.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a e Fakafofonga Nōpele Vava'u? (*ne pou pou*)

Lord Tu'iha'angana : Sea pou pou atu ki he fokotu'u, he ko e 'uhinga 'oku mahino pē 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Alea ka na'a tau pehē foki ko u tui pē na'a ke pehē te ke lava pē 'o...

<008>

Taimi: 1205-1210

Lord Tu'iha'angana : .. ka 'oku fu'u lahi hono maumau'i e Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ia. Pea kapau ko e 'uhinga mahu'inga ia ke tau liliu ā 'o Kōmiti Kakato ke hoko atu ai 'a e ngaahi feme'a'aki ko eni. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku toe pē miniti 'e 5 pea tau toloi ki he 2:00 koe'uhi ko u sio 'oku fu'u lahi e ngāue 'oku tukuhifo ki he Kōmiti Kakato te tau toki liliu he pē 2:00 ka te u toloi 'e au 'a e Fale he taimi ni. Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00. Kātaki Hou'eiki 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mou toe me'a hifo pē ki lalo kae tukuange hano faingamālie.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea fakamolemole pē he fakaloloa. Tapu pē mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Ko e tu'u pē motu'a ni ia ko e fakaafe'i atu e Fale. 'Oku lolotonga lele 'a e polokalama *Trade Show* 'a e kau pisinisi e fonua 'i he 'aho ni 'aho 'e 3 ko eni 'oku hoko. Pea ko 'etau fakaakeake ko eni mei he ngaahi fakatamaki na'e tō he fonua 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa pea mo e mahu'inga ko eni ko ē 'a e feinga'i ke toe langalanga hake 'a e 'ekonōmika 'a e fonua. 'Oku lolotonga lele 'a e faka'ali'ali mei he ngāue fakamea'a pea mei he ngoue pea mo e toutai kae pehē ki he ngaahi pisinisi. 'Oku lele ia he holo Fakamanatu Kuini Salote. Ko e fakaafe pē mo e faka'amu he taimi mālōlō pē ko ha ki'i taimi he 'aho 'e 3 ko eni na'a faingamālie 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale ke mou me'a atu 'o ki'i vakai ki ai. Ko e fakaloloa ia ki he kakai e fonua kae tautautefito ki he 'etau fakaakeake ko ia mei he ngaahi faingata'a na'e hoko he fonua. Pea 'e hoko ko e vaikau'aki ki he si'i kakai ko eni kapau te nau vakai mai 'oku me'a ange 'a e kau Taki e fonua 'o ki'i 'a'ahi pē mo vakai ki he'enua ngāue 'oku fai. Mālō 'aupito Sea pea fakamolemole pē he fakalōloa.

'Eiki Sea : Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ki mu'a pea toloi mai e Fale ki he 2:00 na'a tau tukuhifo e ngāue ko eni ki he Tohi Tali e Tō Folofola ki he Komiti Kakatō 'a ia 'oku toe toenga ko eni 'etau 'asenitā Fika 6 ki he 9 'i he Fale Alea. Hou'eiki ki mu'a pea tau hoko atu ki he ngāue 'i he Komiti Kakato te u faka'atā pē ke tau ngāue ki he Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 2 'a ia ko e Fika 6 ia 'etau 'asenita koe'uhi pē ko e folau na'e 'osi tali 'e he Fale 'e me'a atu ki ai e Tongatapu 2. 'A ia ko u tui pē 'oku faingamālie pē 'etau taimi ke tau, ke 'omai 'ene lipooti 'a'ana he efiāfi ni te u tuku atu ho miniti 'e 20 ka toe fiema'u ke fakalōloa ho taimi pea ke toe kole mai. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile:

‘Aho 17 ‘o Nōvema 2022

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga

NUKU’ALOFA.

Fekau’aki mo e Lipooti ‘o e ‘A’ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 2 ki he Ta’u Ngāue 2022.

‘Oku ou faka’apa’apa ke u ‘oatu heni ‘a e Lipooti ‘o e ‘A’ahi Faka Fale Alea ki he Vāhenga Fili ‘a Tongatapu 2 ‘o hangē ko ia ko e Tu’utu’uni Fika 20 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ke fakahoko ‘i ha taimi faingamālie ai ‘a e Fakafofonga mei he vaha’a taimi ‘aho 15 ki he 27 ‘Aokosi 2022.

Na’e kamata fakahoko ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 2 *Hon. Toketā ‘Uhila moe Langi Fasi* ‘ene polokalama ‘a’ahi faka-Fale Alea mei he ‘aho 16 ki he 27 ‘o ‘Aokosi 2022.

Ko u fakatauange ‘e tali lelei he Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘a e lipooti mo e ola ‘o e ‘a’ahi ne fakahoko ‘e he Fakafofonga e Kakai ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 2 ki he Ta’u Ngāue Faka-Fale Alea 2022.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Toketā ‘Uhila moe Langi Fasi

(Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 2)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai e Tongatapu 2.

Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2

'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea. Pea ko u kole ke u fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki, ‘Uluaki pē Sea ko u fakamālō atu ‘i he faingamālie kuo tuku mai ke fakahoko atu ai e Lipooti ‘o e ‘A’ahi Faka Fale Alea ki he Vāhenga Tongatapu 2. Hangē pē ko ia kuo lau atu he Kalaké ko e ‘a’ahi ko eni na’e fakahoko ia mei he ‘aho 16 ki he ‘aho 27 ‘o ‘Aokosi 2022.

Ko e ‘a’ahi foki ko eni 'Eiki Sea na’e ma’u ai pē ‘a e faingamālie ki he Fakafofongá ke toe ‘a’ahi mo fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi ngāue ‘a e vāhenga na’e ‘osi fakahoko kimu’a ‘i he ‘a’ahí pea mo fakahoko ai pē ‘a e fepōtalanoa’aki pea mo e ngaahi kolo ‘o e vāhenga fekau’aki mo e ngaahi me’a ‘oku nau tokanga ki ai mo ‘enau ngaahi fiema’u vivili.

Pea ko e lipooti ‘oku, ‘oku fakahoko pehe’i pē te u ‘uluaki fakahoko atu pē ‘a e fakamā’opo’opo ‘o e ngaahi ngāue na’e fakahoko kimu’a he ‘a’ahí pea mo e kakano ‘o e ‘a’ahí ‘a ia ko e ngaahi fakataha fakakolo ‘i he kolo ‘e 4 ko ia ‘o Tongatapu 2 ‘a ia ko e kongā ‘o Tofoa, Haveluloto, Fanga ‘o Pilolevu pea mo Kolofo’ou. Pea ‘osi ko ia pea ‘e toki fakamā’opo’opo atu leva ‘a e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1420-1425

‘Uhilamoelangi Fasi: ... ngāue na’e fakahoko he ‘osi ‘a e fakatahá ko e tali ia ki he ngaahi fiema’u pea mo e ngaahi fiema’u pea mo e ngaahi fiema’u vivili ‘a e vāhengá.

Ko e fakama’opo’opo nounou ‘o e ngaahi tefito’i fiema’u vivili ‘a e vāhengá na’e ma’u mei he fakataha, ko e, ‘oku ‘oatu ia ‘i he peesi 4. ‘A ia ‘oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi fiema’u vivili, tefito’i fiema’u vivili ‘e fā na’e ‘ohake ‘i he kātoa e ‘ū fakataha na’e faí pea mo e ngaahi ngāue na’e fakahoko ke tali ‘aki ‘a e ngaahi fiema’u vivili ko ení. Neongo na’e lahi mo e ngaahi fiema’u kehe na’e ‘ohake he ngaahi fakataha ka ko e ngaahi fiema’u ko iá na’e lava pe ia ke talanoa’i ‘i he fakataha ‘o fiemālie e kaingá pea mo e ngaahi fiema’u ‘e ni’ihi na’e tukuhifo ia ki he ngaahi kosilio fakakoló ke nau toki vakai ki ai.

‘A ia ‘i he ‘osi ko ē, hili ko ē ‘a e fakatahá ko e ngaahi fiema’u vivili lalahi eni na’e fai ki ai ‘a e tokangá. ‘Uluakí ko ha tānaki’anga vai, ua ko e maama hala pea mo ha maama ki he ngaahi feitu’u fakapo’ulí, tolú ko hono fakalelei’i ‘o e ngaahi halapule’anga ‘i he ngaahi kongā ‘e ni’ihi ‘o e vāhengá pea ko e fā leva ko e tokanga makehe ki he akó.

Pea na’e fakahoko leva e ngaahi ngāue ‘a e ‘ofisi vāhengá ki he ngaahi fiema’u ko ení. ‘A ia ko e tānaki’anga vai kuo ‘osi tufa atu ai ‘a e tangikē vai ‘e 85 ki he vāhengá. Ko e fiema’u maama halá pea mo e maama ki he ngaahi feitu’u fakapo’ulí, kuo fokotu’u ai ha fo’i maama fo’ou pea fakamo’ui mo e ngaahi maama mate ‘e 69. ‘A ia ko e ngaahi maama ia na’e ngāue ki ai ‘a e Poate ‘Uhila ‘a Tongá pea lava ‘o fokotu’u mo e fo’i maama sola ‘e 37 ki he ngaahi feitu’u na’e fiema’u maamá.

Ko e ‘Eiki Sea ko e taimi ko ē na’e teuteu ai e lipootí ko e fo’i maama ‘e 37 kae a’u mai ki he ‘aho ní kuo lava ‘o fokotu’u e fo’i maama sola ‘e 46 ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe na’e fiema’u he vāhengá ke fokotu’u ki aí. Ko e fakalelei’i e ngaahi halá na’e lava hono monomono ‘a e ngaahi hala ‘e ni’ihi. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi hala na’e fu’u tokakovi pea tu’u ‘i he ngaahi feitu’u tahakehake pea ko e, ko e me’a na’e ‘omai mei he kau ngaahi halá ‘oku tali ia ke ha’u e kau ‘enisinia sivile ‘o fai e, hono savea’i mo ngāue ki he ngaahi hala ko ení kae toki lava hano monomono. Ko e tokanga makehe ko ē ki he akó, na’e fakahoko ai ‘a e pōako ‘e ua ‘i Haveluloto pea mo e pōako ‘e taha ‘i Kolofo’ou ke tokoni’i e fānuako ko ení.

Ko e ngaahi, te u hoko atu leva ki he ngaahi ngāue na’e fakahoko ia kimu’a ‘i he ‘a’ahi fakavāhengá. ‘Uluakí ko e, ko e tō mai ko eni ‘a e fakatamaki Hunga Tonga mo Hunga Ha’apaí. Hangē ko ia ‘oku mea’i he Feitu’una Sea pehē ki he Hou’eiki pehē ki he kakai e fonuá. Na’e ‘osi e fakatamaki ko ení na’e ‘ufi’ufi he ‘e afu lahi faka’ulia ‘a e ‘elia lahi ‘o Tongatapu ni. Pea ko Tongatapu 2 foki ko e, ko e kongā ia e fonuá ‘oku lahi taha hono ngaue’aki ‘e he kakai e fonuá

‘oku ‘ikai ko e kakai pē ‘o Tongatapu 2. Ko ia na’e fai leva ‘a e ngāue fakavavevave ‘a e ‘ofisi vāhengá pea mo e kakai ‘o e vāhengá ke tafi mo to’o e efu pea mei he ngaahi hala ko íá.

‘Oatu eni e fakamālō ki he Feitu’una hono faka’atā mai ‘a e konga ‘o e silini fakavāhenga ‘o Tongatapu 2 ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue ko ení. ‘A ia ne fakahoko leva ia ‘e he ngaahi kulupu kehekehe ‘o e *community* ngaahi kulupu kakai fefine, ngaahi kulupu kava Tonga, ngaahi kulupu potungāue talavou, ngaahi kulupu fakasiasi, kau polisi koló. Pea pehē na’e a’u ki he’etau kainga Fisí na’e ‘i ai ‘enau kulupu na’a nau kau mai ki hono to’o ko eni e efú mei he ngaahi halá koe’uhí pē ko e, ke fai mo to’o ke vave he ‘oku ‘ikai ngata pē ko e mo’ui ‘a e kakai ka ko e ‘uhinga foki ko e ngaahi hala ia ‘oku ngaue’aki ‘e he toenga ‘o Tonga ni he taimi ‘oku nau fefononga’aki holo aí.

Ua na’e fiema’u ke fakaivia fakavavevave ‘a e polisi koló he na’e tō ko eni e fakatamaki na’e ‘i ai ‘a e fiema’u ke tokanga ange ki he malu ‘a e koló pea mo e malu ‘a e kakai e koló. Ko ia na’e fakaivia leva e ngaahi polisi kolo *base* kolo ‘e 24 ‘i Tongatapu 2 ‘aki hono ‘omai e ngaahi me’angāue hangē ko e ngaahi kouni, ko e ngaahi vesi ko e ngaahi maama, nau ngaahi kasa, ke tokoni kia kinautolu ‘i he’enau ngāue pea mo fakaivia fakame’atokoni foki koe’uhí ki he fakahokohoko, ke hokohoko atu ‘enau ngāue.

Na’e fai mo e ki’i savea fakavavevave ki he ngaahi kakai ‘oku nau fiema’u vivili ‘aupito ‘i he ‘osi ko eni ‘a e fakatamaki. Pea na’e ma’u leva ko e fāмили ‘e 17 ‘oku fu’u fakavavevave ‘enau fiema’u. Pea ko ia na’e tufa atu leva ‘a e ngaahi puha me’atokoni mo e vai ki he fāмили ‘e 17 ko íá.

Na’e hoko mai ki he tō ‘a e KOVITI ...

<002>

Taimi: 1425-1430

‘Uhilamoelangi Fasi: ...Taimi faingata’a ‘aupito eni koe’uhí na’e lahi ‘a e fakataputapui pea la’emahino mo ta’epau ‘a e taimi ‘oku ava ai ‘a e ngaahi falekoloa taimi ‘oku ava ai ‘a e ngaahi pangikē mo e ngaahi feitu’u ‘oku angamaheni ‘a e kakai hono ngāue’aki, ko ia na’e fai leva ‘a e tokoni fakame’atokoni fakavavevave ‘a e vāhenga. Na’e ‘i ai ‘a e tangai me’atokoni ‘e 168 na’e me’a’ofa mai he kautaha ko e *Central Kitchen* ‘o fou mai ‘ia Simana Kamī, pea na’e tufa leva ia ki he ngaahi vāhenga ‘o hangē ko ia ‘oku hā atu ‘i he tēpile ‘i he peesi 7. ‘A ia ko e tangai ‘e 65 ki Haveluloto, tangai ‘e 40 ki Kolofou, tangai ‘e 33 ki Fanga pea mo e tangai ‘e 30 mālie ki Tofoa.

Na’e toe ngāue pē foki pea mo e ‘ofisi ia ‘o e vāhenga ki hono ‘omai ‘a e ngaahi me’atokoni ‘o tuku mai koe’uhí ke tali’aki ‘a e fiema’u ‘a e vāhenga koe’uhí ko e fu’u taimi ta’epau ko eni ‘o e fefononga’aki ta’epau ‘a e ava ‘a e ngaahi falekoloa pea mo e ngaahi feitu’u ‘oku angamaheni ‘a e kakai ki hono ngāue’aki. Ko ia na’e teuteu leva ‘e he vāhenga ‘a e puha me’atokoni ‘e 404 ‘o tufa ki he ngaahi kolo ko eni hili ia hono fai ‘a e ngaahi savea ki he kakai ‘oku nau fu’u fiema’u. ‘A ia ko e puha ‘e 198 na’e ‘ave ki Haveluloto puha ‘e 100 mālie Kolofou puha ‘e 62 ki Fanga pea mo e puha ‘e 44 ki Tofoa.

Na'e 'i ai foki mo e ngaahi fiema'u lahi 'aupito ki he kasa ke fai'aki 'a e feime'atokoni koe'uhí pē mea'i kotoa pē 'e he Hou'eiki pea mo e kakai na'e ta'epau 'a e ma'u'anga kasa pea na'e ta'epau ko fē 'a e taimi 'e ava ai mo 'atā ki he kakai koe'uhí ko e ngaahi fakataputapui. Ko ia na'e fakakaukau'i he vāhenga ha founa 'e tolonga mo tu'uloa he ka 'utu 'a e kasa ko 'ene maha pē ko ia 'oku ta'epau pē 'e toe lava 'o 'utu 'afē, ko ia na'e hanga leva 'e he vāhenga 'o fa'u 'a e fanga ki'i sitou tafu afi koe'uhí ke ...tafu fefie 'o tufa ia he vāhenga ke nau ngāue'aki ia koe'uhí lava ia 'o ngāue'aki he taimi fuoloa taimi tatau 'oku lahi 'aupito 'a e fefie mo e ngaahi me'a kehekehe pē 'e lava 'o tānaki mai 'o tafu'aki 'a e ngaahi sitou ko eni. Ko ia na'e tufa leva 'a e sitou 'e 278 ki he vāhenga pea ko hono vahevahe ena 'oku hā atu pē 'i he tēpile, 'a ia ko e sitou 'e 122 ki Haveluloto, 76 ki Kolofo'ou, 42 ki Fanga pea mo e 38 ki Tofoa.

Na'e 'i ai mo e fiema'u vivili 'aupito ki ha vai inu na'e 'ikai ke lahi e fiema'u ko eni ka na'e 'i ai 'a e ngaahi fāmili na'a nau fiema'u 'o kau heni 'a e ngaahi fāmili na'e hoko 'a e ngaahi fakatamaki ki honau ngaahi 'api nofo'anga. Na'e tuai foki hono faka'atā mai 'a e ngaahi tangikē ko eni 'a e MEIDECC ko ia na'e fakatau leva 'e he vāhenga 'a e tangikē 'e 15 'o tufa ia ki he ngaahi fa'ahinga ko ē na'e fu'u fiema'u fakavavevave, 'a ia na'e 6 ki Havelu, 5 ki Kolofo'ou pea 2 ki Fanga pea 3 ki Tofoa.'

Na'e 'i ai leva mo e ngaahi tokoni ki Tōkanga 'a ia na'e 'inasi kotoa pē ia toenga 'o e ngaahi vāhenga. Ko e ngaahi houa palau ta'etotongi 'a ia na'e 'omai 'e houa 'e 125 he Potungāue Ngoue mo e houa 'e 153 he siasi 'Ahofitu, pea na'e vahevahe kotoa ia ki he ngaahi kolo ke tokoni ki he kau ngoue hono teuteu 'enau ngaahi ngoue koe'uhí ko e ngaahi fiema'u fakame'atokoni.

Na'e fai pea mo e hikoveve lalahi 'a e vāhenga 'a ia na'e fe'unga ia mo e loli 'e 112 'a ia ko e loli 'e 67 na'e hiko mei Haveluloto, loli 'e 21 mei Kolofo'ou, loli 'e 14 Fanga pea loli 'e 10 'a Tofoa. 'A ia ko e ngaahi ngāue kotoa ia na'e fakahoko kimu'a ia pea fai ko eni 'a e fakataha pea na'e fai hono fakama'opo'opo mo hono talanoa'i mo e ngaahi kakai ko eni 'o e vāhenga pea na'a fu'u fiemālie 'aupito leva ki ai.

Ko e hoko ko e ngaahi fakataha fakakolo he'ikai ke u toe lave ki ai he koe'uhí ko e ngaahi me'a mahu'inga pē na'e to'o mai 'o 'oatu ko eni 'i he fakama'opo'opo, ka na'e meimei ko e me'a tatau pē na'e tokanga ki ai 'a e kolo kotoa pē. Ko e vai, ko e ako, ko e maama 'uhila pea pehē foki ki he ngaahi halapule'anga.

Te u hiki leva Sea ki he fakama'opo'opo. Ko e ngaahi ngāue ia na'e fai hili 'a e fakataha ke feau 'a e ngaahi fiema'u ko eni na'e 'omai 'e he kakai. 'A ia 'oku hā ia 'i he peesi 34 'o 'alu ai ki he'ene 'osi...

<007>

Taimi: 1430 – 1435

'Uhilamoelangi Fasi: ... fekau'aki mo e ngaahi tangikē vai hangē ko ia na'a ku fakahā atu ki mu'a.

Ngaahi tokoni tangike vai Tongatapu 2

Na'e 'i ai e tangikē vai 'e valungofulu mā nima na'e 'osi tufa. Ka ko hono vahevahé 'ena. Ko e tangikē 'e 27 ki Kolofo'ou, 34 ki Havelu, 5 ki Fanga pea mo e 19 ki Tofoa. Ko e ngaahi maama halá, hili e fakataha na'e fokotu'u leva e fo'i maama hala fo'ou 'e 13 'o tånaki atu ia ki he fo'i maama hala 'e 56 na'e 'osi fokotu'u ia kimu'a 'i he fakatahá. 'A ia ko hono fakakātoa leva ena 'i he tēpile 'i he peesi 35 'oku 'i ai e fo'i maama fakakātoa 'e 69. 'A ia ko e fo'i 19 na'e fokotu'u 'i Kolofo'ou, 27 'i Havelu, 12 'i Fanga, 11 'i Tofoa.

Ngaahi tokoni maama sola Tongatapu 2

Ko e ngaahi maama solá pea 'oku 'oatu heni fakamālō ki he Potungāue *MEIDECC* he ngaahi tokoni ko eni fekau'aki mo e maama solá. Na'e lahi 'aupito e ngaahi fiema'u kau ai e ngaahi 'apiako pea mo e ngaahi 'api siasí pea mo e ngaahi feitu'u pe 'oku fakapo'uli he vāhengá, ke tu'u ai ha ngaahi maama sola. Ko e ngaahi feitu'u ko ení, lahi ai 'oku 'ikai ke lava e, 'oku 'ikai ha pou 'uhila he ngaahi feitu'u ko iá ke lava 'o fokotu'u ai ke lava 'o fokotu'u ai 'a e maama 'uhila 'a e Poate 'Uhilá. Pea ko ia ē na'e 'omai leva ngaahi fo'i maama sola ko ení 'o fokotu'u ai. 'A ia ko e fo'i maama sola fakakātoa 'e 37 kimu'a 'i he lolotonga hono teuteu e lipootí. 'A ia ko e 10 'a Kolofo'ou, 16 'a Havelu, 6 'a Fanga pea mo e 5 'a Tofoa.

Ko e ngaahi maama ko ē na'e tufa mai 'e he *MEIDECC* ko e ngaahi fo'i maamá pe na'e 'omai na'e 'ikai ke kau ai hono fokotu'ú mo hono tu'u'angá. Ko e fakamole ki hono fokotu'u ha fo'i maama 'e taha 'oku 'i he \$400 tupu. He na'e fai e kole ki he ngaahi Kosilio ke nau tokoni mai hono fakapa'anga hono fokotu'u e maama ko ení koe'uhí ke vave. Pea na'e tokoni mai leva e Kosilio 'a Kolofo'ou pea mo e Kosilio 'a Havelulotó. Pea ko e toenga leva 'o e fo'i maama 'e 19 na'e toé na'e fakapa'anga pe ia 'e he 'Ofisí.

'A ia ko e lava ia hono fokotu'u e ngaahi maamá. Pea 'oku hokohoko latu pē he taimí ni e fokotu'u e ngaahi maama ko iá. He ko e 'uhí 'oku te'eki ai pe ke 'osi 'a e fiemaú pea 'oku fiema'u pe ke maamangia 'a e ngaahi feitu'ú koe'uhí ko e malu 'a e kakaí. Na'e kau heni 'a e 'Api Lautohi Havelulotó, ko e *Tonga Side School*, 'Api Lautohi 'i Fangá, 'Api Lautohi Nuku'alofá pea mo e ngaahi siasí na'a nau kole 'a e ngaahi fo'i maamá.

Ngaahi ngāue ki he hala pule'anga

Ko e ngaahi hala pule'angá hangē ko ia na'á ku fakahoko atu he kamata'angá. Na'e lava hono monomono 'a e ngaahi hala ko ē na'e ala monomonó 'aki 'a e me'a ngāue na'e ma'u 'i he taimi ko iá. Pea ko e ngaahi hala 'e ni'ihí na'e fu'u tokakovi pea 'oku tu'u he ngahi tahifo 'oku fakatatali ia ke toki lava e savea e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Pea toki fakahoko 'a e ngāue ki ai.

Polokalama pō ako Tongatapu 2

Ko e tokanga makehe ki he akó na'e fakalele 'a e pō ako 'e 2 'i Haveluloto, tokoni'i ia 'e he Kosilio 'a Havelulotó. Pea mo e taha 'i Kolofo'ou, tokoni'i ia 'e he Kosilio 'a Kolofo'ou, 'a ia 'e 'Eiki Sea ko e ngaahi fiema'u vivili pe ia na'e 'ohake he fakatahá pea mo e ngaahi ngāue pe na'e fakahoko 'e Kolofo'ou. Pea 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāué, neongo e nounou 'a e me'angāue pea mo e taimi lahi 'oku fai ai e fetaliaki. Ka 'oku kei hokohoko atu pē ngāue ki hono

fokotu’u e ngaahi maama, tanu e ngaahi hala, ‘oku kei hokohoko atu pē mo hono tufa e ngaahi tangikē vai ki he ngaahi fiema’ú. Pea pehē foki ki he fiema’u ki he fanga ki’i sitou tafu fefié.

Pea ko e hā pe hono ngata’anga homau iví Sea ko e me’a pe ia ‘e ngata ai ‘emau ngāué. Pea ‘oku ou fakamālō atu he faingamālié ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou fokotu’u atu.

Eiki Sea: ‘Eua 11

Tokanga ki he tokoni maama sola e Pule’anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu’u na pea mo e kau Mēmipa e Falé. Ko u fakamālō ki he līpooti ko ení he koe’uhí ‘okú ne toe hulu mai pe ngaahi tefito’i me’a mahu’ingá. Ko e peesi 19 pea ko u tui ‘oku toe ‘asi pe he ngaahi peesi kehe ‘okú ne fakamatala ko ē ke fakakoló ‘a e maama sola halá. He koe’uhí ‘oku kamata ke hā mai meí he ngaahi vāhengá ‘a e me’a ia ko ení ka ‘oku hangē ‘oku tu’u kongokonga holo ‘a e fiema’u ia e me’a ko ení ki he maama solá. He na’e talu pē kamata ‘etau fanongo ki he ngaahi līpootí mo ‘ene hā mai ai.

Ka ko u fakakaukau pe ko ‘etau talanoa ko ení ki he *renewable energy* pe ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke fai mo fa’o kotoa ai ‘a e fiema’u maama sola ‘a e Tongá ni kātōá. Ko e fo’i kongá ‘o ha *project* ke fai mo ‘osi. Pea ko e ta’u ē, mahalo ‘e ta’u ‘e 5, ko e ta’u ‘e 5 ko ē na’e toki ‘osí ko ‘etau talanoa ai pē ‘i he fo’i me’a tatau pē ...

<010>

Taimi: 1435-1440

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e, ‘a e ‘alu ki he ngaahi motu iiki ko ē ‘i tahí ke feinga’i ‘enau sola. Ka ko e fo’i kī ‘o e me’a ia ko ení ko ‘ene tuli ia e tēvoló mei he mata koló. ‘A ia ko e ‘uhinga foki ia ‘a e me’a ko ení he kuo ‘osi kamata ke tau fanongo he ngaahi lipootí ‘unu’unu mai ‘a e ngaahi faihiá pea mo e me’a.

Ka ko ‘eku fehu’í ‘a’aku ia pe ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke fai mo ‘ai ai ha fo’i *component* pe ko ha fo’i kongá ha *project*. He ko ení ko e lipooti ko ē ‘a e MEIDECC ‘oku te’eki ke tau a’u ki ai ‘oku talamai na’e ‘i ai ‘a e maama sola ‘e 200 na’e ‘omai pea ‘oku ‘ai ke vahe. ‘Oku ‘ikai ke mahino ia pe ‘oku, pe ‘oku fēfē e tu’unga ko iá. Kapau ‘oku kei tukú pea vahe mai ke tau taki 10 ke tufa atu ki he, he ko u tui ko e ngaahi vāhengá kātōa te nau talamai e me’a tatau. Ka ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia, fai mo ‘ai ha fo’i me’a ha fo’i *component* ia ha *project* he ko e *project* mahalo ‘e 5 pē 6 ‘oku fakamatala hē ko e *renewable energy* ai pē. Kae ‘ai ha fo’i *component* ‘i ha *project* ko e fakamaama sola ‘o e ngaahi hala ko ē ‘oku fiema’u ke, he ‘oku ‘osi ‘ilo pē he Potungāue ‘Uhilá.

Ka ko u tui ko e me’a ko ē ‘oku ki’i tuotuai aí he ka sola ‘a e ‘ū hala ia ko iá, he ‘ikai toe ulo ‘uhila. ‘Ikai leva, ‘e holo hifō leva e tānaki e pa’anga ko ē ki he ‘uhilá ka ‘oku kau lelei ia ki he fakama’ama’atu ki he kakaí e totongi ‘uhilá ‘o kapau ‘e liliu e ngaahi hala lahi ia ke sola kae tuku e ‘uhilá ki he ngaahi fu’u hala lalahi pē. ‘A ia ko e ‘uluakí ia Sea kapau ‘e pehē pea, ka ko u tui ko ‘etau kamata’i e me’a ko ení ‘oku ‘asi mai he lipootí, fai mo ‘omai e fo’i 200 ko ē ke tau taki 10 taki 15 ka tau fiemālie ‘oua toe hoha’a mai e ngaahi vāhenga ‘e ni’ihi. Kae ‘ai ha fo’i

component ha *project* ke ‘omai ai e me’a ko ení fai mo ‘osi he ko e ta’u ‘e nima ko eni kuo ‘osí ko ‘etau talanoa ai pē he me’a tatau. Ka ko hono ‘aongá te ne tuli e tēvolo ko eni ‘oku nofo takai holo ‘i he ngaahi tafatafa feitu’u fakapo’ulí.

Ko hono uá Sea ko e, ko e talanoa ko eni ki he, ki he kekelelé ‘a ia ‘oku hā he peesi 21 ‘a e fiema’u ko eni ha kekelele ko ē ke fai ai ‘a e, ‘oku ou tui ko e fo’i ‘elia eni ia ‘oku, ‘e tu’utu’u pe ia ‘i he’etau ‘asenitá ko e me’a ke fai ki ai ‘a e tokanga he ko ‘etau me’a mahu’ingá ia. Ko ‘eku lipooti ‘a’aku kuo ‘osi fai ‘e au ‘a e lipooti fekau’aki mo e kekelelé ko eni ‘oku hā mai hē. He koe’uhí ko e ma’u’anga mo’uí he kuo ‘osi talamai pē ‘e he, ‘e he ngaahi saveá ko e peseti ‘e valungofulu tupu ‘o e ngaahi *household* ko e me’a pē ‘oku ma’u ai ‘enau mo’uí ko e kekelelé ke ‘ange ke fai ai hanau ngāue. He ko ‘etau pehē ko ē ke *import substitution* ke tuku toe hū mai e vesitapoló kae tō heni mo e fuluti mo e hā fua mo e fakaili e sipi mo e fanga kosi, ‘e pau ke ‘i ai e kekelele ke fai ai ‘a e ngaahi ngāue ko iá. Pea ko e me’a ‘oku mahu’inga ai ke fakama’opo’opo ‘etau kekelelé pe ‘oku ‘i fē fua, ko hai fua ‘oku ‘i ai e kekelele ke tau tokoni ki he fa’ahinga ngāue ko ení.

Ko hono tolú Sea ko e tafa’aki ko eni ki he, ki he tangikē vai. ‘Oku mahino kia au e, ka ko e faka’amu tatau ‘oku faí ke fai mo ‘ai ha fu’u fo’i *component* ‘i ha *project* ke ‘ai ke ‘osi. He ko e *water and sanitation* ko e ‘alu atu eni ia ke mahu’inga he, ‘i loto he *climate change* pe ko e feliuliuaki ko ē ‘a e ‘eá. Kuo pau ke ma’u vai inu lelei ‘a e ‘api kotoa pē ka ko ē, ‘oku talamai ‘e ma’u mai e ki’i tangikē ‘e 50 ‘o tufa ia. Fai mo ‘ai ‘o kole ki he ‘ū fonuá he ko u mahino’i ko e pa’angá ‘oku ‘omai he taimi ‘oku ‘ikai ke ‘omai hangatonu ki Tongá ni, ‘oku tuku he ‘ū me’a ko eni ‘i he fakafeitu’u. Mahalo ‘oku *SPC* atu e me’a ‘e ni’ihi pea *FORUM* e me’a ‘e ni’ihi pea toki *apply* atu ‘a Tongá ni ia ke ‘omai ‘ene me’á. Ka tau ki’i to’oto’o ange me’a ko ení he ‘oku fiema’u ke *water secure* ‘a e ngaahi ‘apí, *drinking water secure* ‘oku ma’a mo lelei ki he, he ‘oku tau fanongo he ngaahi fakatokangá neongo pē ‘oku ki’i fehalaaki he taimi ‘e ni’ihi ‘a e talamai ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi la’ala’ā ‘e hoko mai ‘i he kaha’ú.

Ko e faka’osí Sea ko e tafa’aki ko eni e faingamālie ngāue ko ē ki mulí. ‘Oku ou tui pē ko e, ko e mahalo ko ‘ene fuofua ha’u eni ia ‘a e *issue* ko ení ia ha lipooti fakavāhenga. Ka ko e ‘uhinga ia ‘oku lahi ai ko ē ‘a e faihiá pea mo e ngaahi me’a ko ē ‘oku tau, ‘oku tau feinga ke ‘oua ‘e hoko ki he’etau fānaú ko e me’a ko ení. Ko e lipooti ko eni ko ē ‘a e Tongatapu 1 ‘oku talamai ‘oku fiema’u e toko 500 mei ‘Aositelēlia. Ko u tui ko e me’a ia ‘e lava ‘e ia ‘o vahevahe mai ke tufa atu e ngaahi faingamālie ko iá ...

Tevita Puloka: Sea ko u ki’i fakatonutonu atu, ‘oku te’eki ai ke ‘omi ‘a e lipooti ‘a Tongatapu 1 fakamolemole. Mālō. Ka ‘oku ‘io, mo tokoni atu pē ko e ‘ū maama ‘uhilá solá ne ‘osi kotoa ia ki ‘Eua hūfanga he fakatapu. Pea mo e tokoni tangikē kotoa ko ē ‘a Koleá na’e ‘alu kotoa mo ia ki ‘Eua mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘Ikai ke u lave’i ‘e au e kongá ko iá. Ka ko ‘eku fakamalanga fakalukufua pē foki ia ‘a’aku. Ko ha vāhenga pē ‘oku fiema’u ai pea tau feinga ā ke ‘oua te tau toe talanoa tangikē vai mo maama sola ‘i he ta’u ‘e tolu ki he nima. Tau hiki ā ki ha me’a kehe. ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Taniela Fusimālohi: ...Lipooti fakamuimui 'i he faingamālie ngāue ki muli 'oku ou tui 'oku ki'i tuai si'i e *MIA* he me'a ko eni. Ko e ta'u eni 'e hongofulu tupu 'etau nofo pē 'i he tolitoli 'o e fua'i'akau pea ko ē 'oku ne fakatupu 'e ia e fu'u palopalema lahi, neongo 'oku tafe mai e silini ia, ka 'oku ou tui 'oku ki'i tuai si'i he alea ngāue he 'elia ko ē 'o e *semi skill* 'oku tau fanongo pē tautolu 'i he ta'ema'u ngāue fu'u palopalema lahi ia. 'Alu atu hoku vāhenga sio tonu ai 'i he fiema'u ko ē 'e he ngaahi fāmili ha ki'i me'a ke ma'u ai ha seniti. Ko 'Aositelēlia ia kae tautautefito pē ki 'Aositelēlia 'oku fiema'u e kau ngāue ia he 'elia kehekehe ngaahi fale kakano'i manu ko e *mining* pē ko e keli ngaahi me'a ko eni loto fonua mo e ngaahi 'elia kehekehe 'oku 'osi talamai pē he'enu lipooti *statistic* mo e anga e tu'u ko ē 'enua tokolahi 'enua kakai he'ikai pē ke nau toe lava 'enautolu 'o kalofi 'a e fiema'u kau ngāue mei tu'apule'anga 'oku nau poto'i ngāue, ka ko e me'a 'oku tau hanga atu ko ē ki ai ko ē he fokotu'utu'u fo'ou ko ē 'a e Pule'anga ki he'etau 'univēsi mo e 'ū ako ke feinga'i ke fulifulihi mai e ako ko ē 'oku tau fai ke fakahangahanga ki he ngaahi ngāue'anga ko ia he ko 'ene tu'u ko ē 'oku 'osi mahino pē 'etau ngaahi lipooti 'ikai ke toe fu'u loko ma'u, fānau'i he ngaahi me'a ia heni ha ngāue ka ko ē ...he ko e tau *population* he taimi ni ko u tui ko e pēseti 'e 40 pē toe ki'i lahiange 'oku nau 'i lalo he ta'u 25 'oku kamata ke nau 'eke mai pē ko e hā 'etau me'a 'oku fai ke ma'u ai ha'anau ngāue, ka ko e fakalukufua fakamālō atu ki he lipooti ko eni 'oku ne 'omai e ngaahi 'isiū lelei ke fai ki ai ha tokanga mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki kimu'a pea u fokotu'u atu ke tau tali e lipooti ko eni 'oku ou tuku pē ha faingamālie ki he Pule'anga ke nau 'omai ha ngaahi tali ki he fehu'i ko ē na'e 'ohake 'e 'Eua 11. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'oatu pē ki'i kongā ko ē na'a ku ma'u mai Sea. Fekau'aki ko eni mo e toli, fakafuofua foki fakamuimui ko e toki 5000 'Aositelēlia toko 2000 'i Nu'usila. 'A ia 'oku 'osi tokolahi 'aupito pē ia he taimi ni, pau pē ke tau fakapalanisi foki 'a 'etau toe fakalahi 'a e fika mei he fiema'u faka-*local*. Na'e ki'i palopalema foki 'a e teu langa ko eni kimu'a 'a e langa ko eni he *tsunami* ko e 'ikai ke ma'u ha kakai ke nau fai e langa, he na'e tu'u foki he taimi ia ko ia na'e lava atu 'a kinautolu ki 'Aositelēlia mo Nu'usila mahino 'oku 'i ai e ngāue pea toki 'osi ko ē Koviti pea mahino ko eni 'oku fai e langa pea 'oku foki mai leva 'a e toenga 'o nau nofo heni 'o kau ki he ngaahi kautaha langa 'o ki'i kamata lele atu ai ko eni 'a e langa.

'A ia ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai 'a e tokanga ki ai 'a e ngaahi palopalema fekau'aki pea mo 'etau kau ō ko eni 'o toli, ka ko e fo'i fehu'i leva 'e taha pea 'e ta'ofi ā 'a e fo'i toko 7000 ia ko ia? Ko e 7000 ko ia he ka nau foki mai ki heni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue he ko e fo'i me'a 'oku tonu ke tau fai ke tau fengāue'aki tau sio pē ko e hā e me'a te tau ala fai ke solova e palopalema ko eni fakasōsiale 'oku mahino pē 'oku tau 'osi 'ilo kotoa pē 'oku hoko. 'A ia 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia ke tau 'uhinga pē 'oku 'i ai ha fo'i toko fiha pea to'o ai e faingamālie ia e toko lau afe kehe, ka ko e me'a pē ia 'oku hoko Sea pau pē ke fai e talatalanoa mo e ngaahi kautaha ko ē 'oku nau 'ave 'a hotau kakai talanoa e *MIA* ke fa'u ha polokalama ke toe ako'i ke toe leleiange 'a e mateuteu 'etau fānau ko eni 'oku 'oatu ki muli ko e 'uhinga pē ko e ngaahi palopalema 'oku 'asi mai ko eni tautautefito ki he tafa'aki fakasōsiale, me'a ko ē ki he vai mo e 'uhila sola Sea mahino 'aupito pē ia kuo lava 'a 'Eua 'ikai ke toe fai ha tokanga ia ki ai mo Niua.

Taniela Fusimālohi: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki ko e savea ko ē na'a mau fai 'emautolu he konga kimu'a 'o e ta'u ni 'oku te'eki ai ke 'osi 'a 'Eua mahalo ko e anga pē ia ho'omou ma'u, ka kapau 'oku fiema'u ia ke u 'oatu 'e au e fika ia 'oku kei toe 'a e tangikē vai toe mo e ngaahi maama sola ke fokotu'u he ngaahi hala, ko e 'uhinga pē 'eku 'ai atu 'e au 'Eiki Sea ke 'oua pē 'e ma'u hala ia 'oku pēhē kuo lava 'a 'Eua. Ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga he ongo me'a ko ia he 'oku tau tatau pē 'oku te'eki ke tau lava kātoa 'oku tau kei toe kotokotoa pē ke fakakakato, ka 'oku ou kole mu'a ki he 'Eiki Palēmia ke ne fakakakato mai 'eku fo'i fehu'i faka'osi 'a e fo'i maama sola 'e 200 ko eni 'oku hā he lipooti pe te tau vahevahe ko e 'uhinga he 'oku tatau pē 'etau fiema'u he ngaahi lipooti 'a e ngaahi maama sola he koe'uhí 'oku mo'oni pē ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema ia he ngaahi hala 'e ni'ihi 'oku ou 'ilo 'e au 'i 'Eua 'oku 'ilo 'e Tongatapu 2 honau ngaahi hala 'oku tau 'ilo kātoa pē. 'Oku hā he lipooti 'a e MEIDECC 'oku 'i ai 'a e fo'i maama sola 'e ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Taniela Fusimālohi : .. na'e 'omai ke tufa.

Veivosa Taka : Sea ko e ki'i fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko 'etau nofo pē eni he'etau Lipooti ko ia 'a Tongatapu 2. Ko e maama ko ē 'oku 'eke kuo 'osi 'i Ha'apai ia he ko e 'otumotu 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhila ai. Mālō Sea.

Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 2.

Uhilamoelangi Fasi : Mālō mālō. Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko u ki'i fie tokoni atu pē he me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki. Ko e fekau'aki ko ia mo e ngaahi tangikē vai, ko e tu'utu'uni na'e fakahā mai kia kima'utolu mei he ni'ihi ko ia 'oku nau ngāue 'i he tufa 'a e ngaahi tangikē vai, kuo pau ke maau 'a e tu'u'anga 'o e tangikē pea lelei mo e 'ato 'o e fale ke lava 'o fakatali ai e vai pea 'i ai mo ha fakatali pea toki tufa mai leva 'a e ngaahi tangikē. 'A ia ko e ngāue lahi ia na'e fai 'e he 'Ofisi Fakavahenga ko 'enau takai holo he ngaahi 'api ko ia na'e fiema'u tangikē 'o fakapapau'i kuo 'osi sima'i lelei 'enau tu'u'anga, 'i ai mo e 'ato lelei 'o e fale. He'ikai foki ke tufa ha tangikē ia ki ha fale 'oku 'ato pola pē ko ha fale 'oku 'ato 'aki ha la'i tapoleni mo ha me'a. Ko e ngaahi fale pē 'oku lelei honau 'ato pea 'e toki tufa mai leva 'enau ngaahi tangikē.

Ko e me'a ko ia fekau'aki pea mo e maama *solar* ko e maama *solar* ko eni 'oku tufa mai ko eni he ngaahi takai mai ko eni kimui ni 'oku kehe ia mei he ngaahi maama *solar* kimu'a atu. Ko e kimu'a atu na'e fakapa'anga pē 'e he *project* ia pea mo e tu'u'anga 'o e maama *solar*. Ko e ngaahi maama ia ko eni ia 'oku fiema'u ia ke fakapapau'i ange 'oku, 'e lava 'e he Vāhenga 'o fa'u e tu'u'anga, pea 'e ha'u mo e kau ngāue 'a e Potungāue ko ia fakahinohino anga hono fokotu'u ko eni e ngaahi tu'u'anga. Pea ko e toki maau 'a e tu'u'anga pea toki tufa mai leva 'a e ngaahi maama *solar* 'o fokotu'u. Ko e 'uhinga ia na'a ku lave ai na'e fakapa'anga 'e he Kosilio 'a Haveluloto e konga fakapa'anga 'e he Kosilio 'a Kolofo'ou e konga pea ko e konga lahi na'e tānaki pē e fanga ki'i sēniti *saving* pē 'a e 'Ofisi Fakavahenga 'o 'ai 'aki 'a e ngaahi tu'u'anga. 'A ia ko e fakamole ki he fo'i tu'u'anga 'e taha 'oku 'i he 400 tupu fakataha'i e leipa pea mo e naunau. Pea ko u faka'amu pē ke fakahoko atu ki he ngaahi vāhenga kehe kapau leva 'oku 'i ai ha'amou sēniti 'oku

mou fie fakama'u *solar*. 'oku 'i ai 'eku timi 'osi mataotao he me'a ko e fokotu'u 'a e tu'u'anga ko ia e maama *solar*. Mou ma'u 'e moutolu 'a e totongi leipa pea mo e material ka nau lele atu nautolu 'o fokotu'u. Ka ko e ngaahi me'a ia na'e fiema'u kimu'a ia 'e he Potungāue ke maau pea 'osi ko ia pea toki tufa mai 'a e tangikē vai pē ko e maama *solar*.

Ko e me'a fekau'aki pea mo e ta'ema'u ngāue 'oku mo'oni 'aupito ia. Ka na'e fai holo 'a e ngaahi talatalanoa ia mo e ngaahi pisinisi pē 'i Tongatapu 2 tautautefito eni ki he ngaahi pisinisi fale talifofonga pea mo e ngaahi falekai. 'Oku nau pehē 'enautolu 'oku lahi pē ngāue ia ka 'oku lolotonga pē ko ē 'a e ngāue kuo nofo 'a e kau ngāue ia 'o ō he toli. Pea ko e toe fiema'u ke ma'u mai ha kau ngāue ke omi 'o fetongi nautolu, faingata'a ia he 'oku 'ikai ke fie ngāue 'a e ni'ihi ia ko ē 'oku ta'ema'u ngāue 'i he ngaahi ngaue'anga ko ia. 'Oku nau nofo pē nautolu ia 'o talitali 'alu pē he toli. 'A ia 'oku 'i ai 'a e fo'i tafa'aki ia 'e taha ki he ta'ema'u ngāue. 'Oku 'i ai pē ngāue ia ka ko hotau kakai 'oku fiema'u ke fakalotolahi'i pea fakaivia ke nau ō 'o fie fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko ia. Ko ia pē Sea mālō 'aupito.

Eiki Sea : 'Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia : 'Ai pē ke faka'osi atu ai leva 'a e tali 'a e Pule'anga. Fekau'aki ko eni pea mo e vai. 'Io ko e angamaheni pē ia ko e kole ki he Vāhenga ko ia ke nau 'ai 'a e tu'u'anga 'o e tangikē kae 'uma'ā 'a e fakatali. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi vāhenga 'oku tuku ki he fāmili ke nau 'ai 'a e tu'u'anga kae hanga 'e he *Constituency* he pa'anga ko eni 'e 3 kilu ko eni 'atautolu kau Fakafofonga 'o 'ai e fakatali pē ko e fakalelei'i 'a e 'ato. 'A ia ko e fetokoni'aki pehē pē ko e *partnership* pehē 'oku fiema'u. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga makehe ia hono 'omai ko ē 'o e tangikē ke fai'aki 'a e ngāue ko ia. 'A ia ko e angamaheni pē ia talu eni mei he ta'u 'e fiha eni 'a e fengāue'aki mo e 'u *community* pea ke fetokoni'aki. Fai 'enautolu 'a e kongā kae 'oatu 'a e tangikē. Pea ko e feinga pē ia ke fakapapau'i na'a 'oatu 'a e tangikē ia 'o tuku ia hē kae 'ikai ke ngāue'aki maumau leva 'a e me'a'ofa ko ia.

Ko e me'a ko eni ki he *solar* ko e me'a tatau pē 'a e faka'amu ki he ...

<008>

Taimi: 1450-1455

Eiki Palēmia: ... ke nau *cover* 'e nautolu e tangai sima mo e me'a ke fai 'aki hono fokotu'u 'a e 'ū maama sola. Ko ia Sea 'i he fekau'aki ko eni mo e 'ū maama sola kole pē ki he kau Fakafofonga 'omai pē ha'amou kole mai ki he *MEIDECC* tuku ange ki ai toki fai hano sivi ko e 200 ia 'e 'osi pē ia 'a fē pē he 'oku lahi 'aupito pē fiema'u ia 'a ka ko e me'a ko e founga maheni pē ia 'oange ha ki'i kole 'o tuku ange ki he potungāue ko ia ke nau toki fua tautau ki hono tufa holo 'a e ngaahi tokoni ko eni ke feau atu ha ngaahi fiema'u 'e ni'ihi ka 'oku mahino pē he 'ikai ke fiema'u, 'e lava 'a e fiema'u kotoa pē 'a, ko e 'uhinga ko eni ki he lahi ko eni 'o e 'ū tangikē vai 'oku tufa mahino 'aupito pē Sea he 'ikai ke lava ia 'o fakakakato kātoa ka 'o kapau 'oku 'omai ha tangikē vai tau pehē 'e 1000 ka kuo lahi e tangikē vai na'e 'ave ki Niua pē ko 'Eua 'e, te na ki'i taimi naua ki mui kae 'alu 'a e 'ū vāhenga kehe 'a ia 'oku fai pehe'i pē hono fua 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia kuo lato e fiema'u 'a 'Eua 'ikai ko e 'uhinga pē 'o fakatatau ki he tufa kuo lava mahalo 'oku tonu ke vakai'i

mo e ngaahi feitu'u kehe kae toki vakai'i 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'a e 'ū tafa'aki na'e 'osi 'ave 'enau 'ū tangike vai.

Pea 'oku ou fakaafe'i atu 'a e kau Fakafofonga Sea ki he Lipooti ko eni 'o e Tohi Kakai na'e fai ko eni he ta'u kuo 'osi 'asi lelei pē ai 'a e lahi 'a e 'a e 'api 'oku 'i ai e tangikē vai mo e 'api 'oku 'ikai ke 'i ai e tangikē vai 'api 'oku 'i ai e falemālōlō *flush* hūfanga he fakatapu mo e 'api 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ko e ngaahi fika ia 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga he taimi ni Sea ke ne fakafuofua 'a e ngaahi fiema'u vivili ko eni 'a e fonua pea fakatatau mei ai 'a e kole ki he ngaahi fonua 'oku tau fengāue'aki pea hei'ilo na'a lava 'o ma'u mai ha tokoni ke fai 'aki e ngāue ko ia.

Hangē ko ē ko 'eku lau ko ē ki he falemālōlō *flush* ko e faka'amu ia 'a e Pule'anga ni ke lava 'o liliu kotoa 'a e ngaahi falemālōlō kotoa ko ē 'oku lingi pē ke 'alu 'o *flush* ko e 'uhinga pē nau 'osi lea 'aki pē eni 'i Fale ni Sea ke fakasi'isi'i 'a e palopalema ko ē fekau'aki pea mo e mahaki pipihi mo e 'ū alā me'a pehē he ē pea 'oku ngāue'aki e fika ko eni pea 'oku ou tui 'e tokoni ki he feme'a'aki 'a e kau Fakafofonga pea kapau te nau me'a atu ki he ngaahi lipooti ko eni 'a e *census* na'e fai ko ē he ta'u kuo 'osi hangē ko e fika ko ē na'e 'ohake 'e 'Eua 11 toko, pēseti 'e 50 'o e, 'o Tonga ni fakakātoa 'oku mei he ta'u 22 ki lalo pēseti 'e 50. 'A ia ko e vaeua hotau tokolahi fakakātoa 'oku 'i he ta'u 22 ki lalo. 'A ia ko hotau tokolahi 'oku kei iiki kei si'i he ē ta'u 22 ki lalo ko e vaeua ia 'o e tokolahi fakakātoa ko ē 'o Tonga ni.

'A ia 'oku 'i ai leva e tokanga 'a e Pule'anga ki he 'etau lahi 'etau invest lahi 'etau fakamole ki he fo'i sekitoa ko eni he 'oku mahino 'a e tokolahi ka 'oku kei iiki kei ta'u si'i 'a hotau kakai 'e Sea ko e ki'i anga pē ia 'a e ki'i tali atu toki 'i ai pē ha ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pē 'e lava pē 'o fai ha ki'i tokoni. Sea ko e 'ai pē foki ke mahino'i ange 'a e fo'i me'a ko ena 'a eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakamatala 'a e 'Eiki Palēmia ko ē ki he, ki he tokolahi 'a ia ko e tokolahi ia ko ē ko ē 'oku nau 'i he ta'u ako ko eni ko ē he 'osi ko ē kolisi 'oku ou ... mei he 25 mei he 18 ki he 25 'a ia ko e fo'i me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e 'uhingā ia 'Eiki Palēmia ko e fo'i ta'u ia ko ē ke tau tokanga ai he ko e ta'u ia ko ē ko ē 'oku lahi ai 'a e palopalema ka ko e me'a ia na'a ku 'uhinga au ia ki ai 'oku tau hanga 'e tautolu ia 'o fai e akō 'o fu'u lelei pea ma'u faka'ilonga 'a e fo'i kulupu pē ko ē he ta'u ko ia ka 'oku nau ta'ema'u ngāue nautolu ia. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia na'e me'a foki e Feitu'una pehē 'oku 'i ai 'etau 7000 'oku kepi ia ko ē ko ē 'oku tukuange mai ki he toli fu'u lelei 'aupito pē ia. Ka ko u 'unu'unu mai ke u tokanga ki hē he koe'uhí ko e fa'ahinga eni ko ē 'oku, tau mea'i kotoa pē mou 'ilo kotoa pē ko e ta'u eni 'oku faingata'a 'aupito ke, ke tau pule'i 18 ki he 22, 25. Ka nau fakamalanga au 'anenai 'e 'Eiki Palēmia ko e hā leva ha'atau, ha'atau fo'i hala ke tau 'alu ai ke 'oua ... ke tu'una 'a e tamaiki ia hē kuo nau ma'u faka'ilonga he kuo 'osi talamai he fika ia ko ē 'a e *MIA* ia 'oku ai e fa'ahinga ia 'oku nau ma'u *diploma* ka 'oku nau o nautolu ki he toli ka ko e faka'amu pē 'anenai ke 'oatu ange 'a e fo'i fakatātā ke tau sio ange sai pē 7000 ia he 'oku palopalema e toli ka tau 'ai ange mo ha fo'i hala hono ua ki he fa'ahinga 'oku nau ma'u faka'ilonga he kapau te nau fokotu'una hē hangē ko e fakatapu te ne hanga 'e ia 'o mai 'a e palopalema pē ko ē 'oku tau talanoa ko ē ki ai mālō.

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Eiki Palēmia: ... Sea ko e ki'i tali vave pē ki ai Sea, hangē ko e fika ko ē na'e me'a ki ai e Fakafongā ko e *median age* ko eni 'i he tohi kakai na'e faí ko e 22. 'A ia ko hono fakalea 'e tahá ko e 22 ki lalo ko e vaeua ia 'o e tokolahi 'o Tonga ní. 'A ia ko 'eku 'uhinga pehē 'eku fakatalanoa ko ē ki he fika ko eni 'o e tohi kakaí.

Ko e me'a ko eni ki he ngāué ko e palopalema ma'u pē ia 'a e *unemployment* mo 'etau sio pe 'e fakangāue'i fēfē. 'Oku 'i ai e ngaahi *project* lalahi 'oku ha'u Sea ko e hangē ko e *project* ko eni 'okú ke mea'i pē *SET*, toko 3,000 ai 'oku totongi e akó 'e he *project* ko ení, toko 3,000.

Ka ko e *project* hoko mai ko 'eni 'e feinga'i leva 'a e 'ū *Age Care Centre* 'i he ngaahi vahe lalahi ko ē 'o Tongatapu ni ke tokanga'i ai mo hono tauhi 'a e kau, tau pehē 'ai 'enau ngaahi fiema'u 'a kinautolu toulekeleká. Pea ko e fakakaukau lahi heni 'e lava lava heni 'o fai ko eni e ako ki he *Age Care*. 'Osi 'i ai e *certificate* ia 'a e ngaahi ako heni, kae 'uma'ā 'a kinatolu ko eni ma'u *certificate* meí he Neesí. Te nau lava lava ko e fo'i hala fononga ia 'e taha ke nau fou atu ai ki he ngāue ko eni tokanga'i e kau toulekeleká. 'Ikai ke ngata pē 'i Tongá ni kae 'uma'ā foki 'a Nu'usila, 'Aositelēlia pea 'Amelika foki.

'A ia ko e tafa'aki ia 'e taha 'e 'alu ki ai 'a e ngāue fakatekinikale ko eni hangē ko e *Age Care* pea moe Neesí. Ko e tafa'aki ko eni 'a e fahi monumanú 'oku fai 'a e ngāue ki heni 'a e Potungāue ko ē 'oku nau tokanga'í. Ka ko e tautautefito pe eni hangē na'e toki tau mai, na'e toki foki atu e timi mei Nu'usila ko 'enau ōmai fili 'enau fo'i toko 20 ke nau ō ange ki he 'enau fale fahi manú. Ko e 'uhingá pē ko e ngaahi fakakaukau tatau pē ko e 'uhingá ko e sai, ko 'enau sio ko ē he sai 'a e ngāue 'a e kau Tongá 'i he toli. Ko e fakakaukau te nau ō ange pe 'o fai e ngāue tatau pē, ngāue lelei tatau pē 'i he tafa'aki ko ení.

Pea 'oku fai e ngāue ki ai hangē pe 'oku mou 'ilo'í ko Hango 'oku 'osi *accredit* 'enau polokalama ki he fahi manú. 'A ia 'oku 'i ai pe ngāue fakatatau ki he *demand* pe ko e fiema'u mei muli he ngaahi sekitoa kehekehe ko ení. Ka 'oku mālō hono 'ohaké ka 'oku ou kole pē au ke tau foki atu mu'a ki he lípooti 'a Tongatapu 2 mālō fokotu'u atu.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole te u ki'i nounou pē

Lord Tu'ilakepa: Sea, fēfē mu'a ke ki'i, talu 'eku fakamo'ui atu 'eku maamá mo fakaongoongo atu ki he Feitu'una ke ke fakahokohoko mai mu'a 'e tau feme'a'akí. 'E ki'i lava 'i ai ha ki'i taimi

Eiki Sea: Tongatapu 4 'oku 'i ai e mo'oni e 'Eiki Nōpelé ka e tuku ange ha'ane faingamālie ke me'a mai.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu pē mo e Feitu'una ka u kole ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofakí. 'I ai e ki'i me'a 'oku ou fakatokanga'i heni ka ko u fakamālō atu Fakafongā fika 2 hono 'omai 'a e fakamatala fekau'aki pea mo e maama solá. 'Eiki Palēmia ko u kole ki he Feitu'u na 'ai mu'a ke fakapotopoto ange. Ko e maama solá he'eku tuí na'e totonu ke 'oange ma'a Ha'apai mo Vava'u pe ko Niua. Ka u 'atu e fakamatala ko ení ko e talanoa fakatātā mo'oni eni. Ko e tangikē, tuku pē tangikē ia, tuku pē ia he 'oku fiema'u tatau kotoa pē ia. Hā me'a 'oku 'ikai ke

fakamaama ai ‘a Fika 2 ‘aki e fu’u maama hala kuo ‘osi taki ‘e he Pule’angá. Pea mo e fu’u pāneli sola ‘i Tongá ni ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he kakai e fonuá ko e hā ko ā tu’unga ngāue ‘a e ngaahi fu’u pāneli sola ko ení. Hā e ngāue mo e ivi ‘o e ngaahi fu’u pāneli sola ko ení ke tokoni’i e kakai e fonuá. Taimi pe na’e ‘unu ai e Pule’angá ki Pātangata ‘o ‘ave e ‘uhilá teu’i pea mo e ki’i koló. Kapau te mou me’a ki ai he taimí ni, me’a faka’ofa’ofa mo’oni ko Pātangata he taimí ni. Ongó’i ‘e he tangata Vava’u, Ha’apai, Niua mo e ni’ihi ‘otu motu na’a nau me’a mai ‘o me’a ‘i Pātangata ‘oku a’u ange e tokoni ‘a e Pule’angá. Ko e faka’ofa tahá ko ‘eku nofo ‘i motu ‘o sio ki ha fine’eiki mo ha tangata’eiki he tā e lotú he hengihengí. Ko ‘ene luelue mai mo ‘ene ki’i kasa ‘o huluhulu mai hono halá na’a humu. ‘E kau Fakafofonga ‘ai pē pea mou ki’i me’a ki he ‘otu motú, mou me’a ki he Fika 11, ki Fika 12 pea mo Fika 13. Ko u luelue mei Felemea ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Lord Tu’ilakepa: ... ki ‘Uiha, fo’i maama pē ‘e ua ‘i he maama ‘aneafi, kei mo’ui ai. Me’a mai he ta’ekai au ha tēvolo ‘Eiki Sea. Fo’i 200, mou toe vahevahe pē moutolu ‘i Tongatapu ‘a e fo’i 200 ko ení. Hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘oange ai ki Vava’u mo Ha’apai mo Niua, ‘ai ke, ‘ai ke napangapangamālie e me’a ko e vahevahe tatau he fonuá ni.

‘Oku ou ongo’i lahi ‘aupito ‘aupito he’eku fanongo ki ho’omou vahevahe e fo’i maamá hono ‘ave ki ha ngaahi feitu’u. ‘Oku ‘i ai ‘a e mala’e volipolo ia hē ‘oku ou ‘ilo ki ai. ‘Ave maama ki ai ki he volipolo. Hā me’a ‘oku ‘ikai ke taki he Pule’angá ha me’a ki he *public* ‘o ‘ai ‘o teuteu’i ko e feitu’u ‘e ‘alu ki ai e to’utangata ‘o va’inga ai ‘oku nau ma’u e ivi ‘a e ‘uhilá ‘i Tongatapu pea mo lotofonua Vava’u mo lotofonua Ha’apai, ‘Eua sai pē. Ko e ngaahi vahe motu ko ē ‘o e ni’ihi e kau Fakafofonga ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea ko ‘eku malanga fakalukufuá ‘Eiki Sea he ko u ongo’i, ki’i fo’i 200.

Hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘oange ai e fo’i 200 ki he ni’ihi ko ení? Kae ‘ave e 200 ki Fika 2, mahalo pē ‘oku kau ‘a Fika 1. Ko e longolongo ‘a Fika 1 ko ē mahalo ko ia ‘oku lahi tahá hono ‘ave maama ki ai. ‘Oku ‘ikai ke *fair*, ‘oku ‘ikai ke tauu ‘etau vahevahe ‘Eiki Sea. Kae kehe ko ‘eku talanoa ‘Eiki Palēmia ko u faka’ofa’ia au ‘ia mautolu ‘i vahe motú, mea’i lelei pē he Fakafofonga Fika 14. ‘Oku ou tui pē Fakafofonga 14 he’ikai ke ke lava ‘o me’a ki ‘olunga koe’uhí he ‘oku ke ‘i he Pule’angá. Ke ongo’i pē ka te ke fakalongolongo he kuo pau ke ke talangofua pē ki he me’a ko ē ‘oku ‘oatu he ‘Eiki Palēmiá.

Ko au ‘oku ou nofo mo e Feitu’u na ‘i hota vāhengá kuo pau ke u lea au. Tangikē ‘oku sai pē tangikē ia he ‘e taimi pē ko ē tufa ‘a e Pule’angá, tufa pea ‘oku mo’oni pē Feitu’una ia Palēmia. Ko ‘ene maau pē tufa, ki’i fo’i 200 ē. Ko u fokotu’u atu ke fakafoki mai mu’a e ‘ū maama, ‘ave ma’a Ha’apai mo Vava’u. Fakasio ‘a Niua ke ‘oange ki ai. Ko ‘ene lava, ko hono mo’oni ‘Eiki Palēmia ko e taimi lahi ho’omou me’a atu ‘i ho’omou ‘a’ahí mou me’a ki he si’i ni’ihi, kapau te mou toka ha motu ka mou vakai he taimi ko ē ‘oku tā ai e fafangú he pongipongí. Patō ko ē ‘a e fafangú mou toe vakai atu ki ha fine’eiki mo ha’ano ki’i mokopuna ‘oku na huluhulu mai e ki’i kasa ko ‘ena me’a atu ki he lotú. Pea kapau ‘e ulo e maamá ka tau fakaava e loto ‘o e fāmili ko iá ko e fāmili fiefia mo ha siasi fiefia mo’oni ‘Eiki Sea, te nau ma’u ha maama ke ulo ke tokoni ki he’enu fefononga’akí.

‘Oku lahi mo e fanga ki’i me’a ko u fakatokanga’i ‘oku ‘i ai pea mo e ‘ū palau, ‘oku sai pē mo ia ia. ‘Oku ‘i ai pē mo e uesia e ‘ū me’a ko iá ka ko e maamá ‘Eiki Sea, ko e maama he malanga ko ē ‘a e kau faifekaú, ka ‘ave ‘o hili he funga puhá maamangia ‘a e koló, maamangia ‘a e siasi, maamangia ‘a e fonuá, maamangia ‘a e Pule’angá, maamangia ‘a māmani kátoa ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko u loto lelei pē au ke tali e lipooti ko ení. Fo’i me’a pē eni ia ‘oku ki’i lēvei hoku lotó ‘a e vahevahe ‘o e maama solá. Na’a ku ‘osi kole ki he Minisitā ko ē ‘aneafi pea ne me’a mai ‘oku ngata pē ulo ‘a e maama ko ení he 1 po’uli hengihengi. Ka ‘oku nau ‘omai ‘a e me’a mei Siaina ke ‘omai ‘o fakakakato ke lava ‘o lele mei he efiafi ki he pongipongí. Ko ‘eku toki lave’i eni kuo tufa e maamá ia.

Minisitā Pa’anga ‘ai ha’o me’a he ko e Feitu’una ko e mafu tukituki ia e fonuá ni ‘oku ‘i ai e me’a kotoa pē ‘i he Fale ni. Fakaulo ‘a Kolomotu’a kae ‘omai ‘a e ngaahi fo’i maama ‘ave ki motu. Fakaulo ‘a Fika 2 kae ‘omi e ‘ū maamá ‘o ‘ave ki he ngaahi motú. Fakaulo ‘a Fika 4 kae ‘omai e ngaahi fo’i maama ko ē ke ‘ave ki he ngaahi motú. Sai pē ‘a 10 ia na’e lahi ‘aupito e maama. Ko ‘ete lele atu ko ē he vahe ko ē ‘i 10, hala tahí maama, maama, maama, maama atu ‘o a’u ki Niutōua. Ko u tokanga ki he ngaahi vahe motú Hou’eiki he ‘oku si’i faka’ofa ‘a e kakai e fonuá.

‘Eiki Sea mālō e ma’u faingamālie ka u ngata ai ‘Eiki Sea pea ko u fokotu’u atu. Tali ē ka ko u ‘oatu pē ‘eku fakakauká ki he ‘Eiki Palēmiá. Mālō e ma’u faingamālié.

Mateni Tapueluelu: Sea kole atu e ki’i miniti ‘e fā ko ení, nounou pē Sea. Tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Sea ko u fakamālō lahi ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 ‘i he lipooti ko eni ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Mateni Tapueluelu: ...Pea u ia ko e ‘uhinga ‘oku hā e me’a ko eni ‘oku fekau’aki mo e maama ‘i he peesi 22 pea mo e tangikē vai he peesi 24 ‘o ‘ene lipooti Sea. Ko e ‘uhinga ke tau nofoma’u pē mu’a ki he lipooti. Sea ko e lave ko eni na’e me’a mai ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u mo’oni foki ‘oku totonu ke tau tokanga ki he si’i hifo mo e kakai ‘oku nau masiva, ka ‘oku ‘i ai e ki’i palopalema heni Sea pea ‘oku ou faka’amu pē ke me’a mai ‘a e Pule’anga ‘o fanongoa mu’a ‘a e fakahoko atu ko eni, kapau te mau kole ha ngaahi maama ke huka ki he ngaahi ‘uhila ko eni halapule’anga Sea tali ia tuai pē hono fokotu’u lōloa e mahina ‘e 5 mate mai ia fiu ai pē ia hono kole, pea ko u fakafeta’i he mōmeniti ko eni ke fai mai ha fakama’ala’ala ‘oku hangehangē ha fakanonga mai pē ‘oku fokotu’u e ‘uhila pea ki’i lele pē pea tu’u ia pea ko ‘ene tu’u fuoloa ko ia tali taimisi’i pē kuo pulia e fo’i ‘uhila ia.

Ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku fai ai e kole ki he maama sola pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi feitu’u ‘i Tongatapu ni ‘ikai ke a’u ki ai ‘a e ‘uhila taki ko eni ki’i fakatātā pē Sea ko e hū’anga mai ko eni mei he hala vuna ko ē mei tahi ki Houmakelikao ‘ikai ke ‘i ai ha uaea ‘uhila pehē ia hala ia fiu au he kole pea ko e feitu’u ia ‘oku tu’u ai e siasi mo nofo ai e kakai, pea na’a ku kole leva e fo’i maama sola ‘o ‘ave ‘o tu’u ai Sea, ‘osi ō mai e potungāue ia ‘o ‘ave ō mai nautolu ‘o hiki kátoa e fu’u pou ‘o ‘ave, ‘ave mo e maama pea na’a ku tā mai ki he *CEO* talamai ‘ikai ko e me’a pē ke mau ki’i sio ki he fo’i maama kae toe ō atu ‘o fakafō’ou ‘oku ‘i ai ‘a e kalasi fō’ou ‘oku ‘omai,

pea u fiefia lōua pē Sea takai hoko mai pulia mo e fu’u pou ia ‘osi ‘ave ia. Pea ko e kole ‘e Sea ko hono ‘uhinga fakafeta’i pē Palēmia ‘oku ke me’a mai ‘o lave ki he vahevahe taau ko hono ‘uhinga ko kimautilu ko eni ‘oku ki’i fuoloa foki e puli Sea ko u ‘ohovale au ta ko ē ‘oku ‘i ai e fo’i maama ‘e 200, mo u manatua mai kimautilu ko eni ‘oku toki hū mai na’a mou ki’i tili pē Sea ko hotau ta’okete ko eni ko ē mei ‘Eua ko u pehē ke nau fiemāmlie he ‘oku tau mea’i pē he Hou’eiki e Fale tu’unga ‘oku ‘i ai. Ko u manatu au ki he vahevahe ‘a e fānau ako taimi ko ē mai ha fo’i mango ‘ai ‘o vaeua, pea ko e ‘ai ko ē ke foaki atu e fo’i kongā ko ē sio hifo ‘oku ngali lahi toe ‘ai e fu’u u’u ‘osi ko ia pea toki ‘oatu ke ngali si’isi’i. ‘E Sea ‘oku ou pehē ke fiemālie ā mu’a ‘a ‘Eua kae ki’i vahevahe mai ki he ni’ihi ko ē na’e ki’i ta’omia hangē ko e me’a ‘a e Palēmia ki he vahevahe taau, manatua kimautilu Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē.

Māteni Tapueluelu: Ko e tokoni ē pē ko e hā e me’a ‘oku hoko Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke totonu ke me’a ia ma’a ‘Eua. Ko e me’a eni ko ē ‘a ‘Eua na’a ku toki malanga au ia. Ko e ongo’i ko ē mo e me’a ko ē ‘oku faka’amu ki ai ‘a ‘Eua. Ko e le’o ‘ia ‘o’oku ‘oku ou hanga ‘o ‘oatu, ka ‘oku ‘ikai ke tonu ke hanga ‘e ha le’o ia ‘o ha vāhenga kehe ‘o fakafofonga’i hoku vāhenga. Kapau te u hanga ‘e au ‘o ‘omai e fika ke faka’ikai’i ‘a e me’a ko eni ‘oku pehē he ‘Eiki Palēmia ‘oku pehē ‘oku lahi ‘i ‘Eua ko u talaatu eni ‘oku tatau pē mo e me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a 4 na’e pehē ange pē potungāue ‘o toe to’o mai ‘a e me’a, ta ko e me’a ia na’e tonu ke ‘ave ia ki he vahefonua kehe, ka ‘oku mau tatau kātoa pē Sea he fiema’u, ka ‘oku ‘ikai ke u pehē au ‘oku ou lahi ange au ‘ikai ke u tui au ia ki ai, he na’a ku ‘alu au ‘o savea he kamata’anga e ta’u ‘oku faka’ofa tatau pē ‘a 4 mo 2 mo 11 tukukehe ‘a 10 ko ē ‘oku ‘osi mahino ia sisi e hala lahi ia ‘i he maama, ka ko e me’a ko ē ‘a ‘Eua ko eni pē ia Sea ‘oku ou fakapapau atu ‘oku kei toe ‘a ‘Eua ia.

Eiki Sea: Tali pē fakatonutonu ‘a ‘Eua nofoma’u pē koe ‘i Tongatapu 4 Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea na’a ‘oku mea’i pē ia he Feitu’una Sea ‘a e vahevahe ‘a eni ko eni ‘oku mea’i ko ē he Hou’eiki ko e ‘uhinga ia ‘o e fakatangi atu Sea he ‘oku ‘i ai pē mo hotau kāinga ‘oku nau nofo ‘i ‘Eua ‘oku nau fakahoko mai ‘oku hangē maama ia kuo nau fehilihili’i fo’i maama fo’i maama fo’i maama he ‘Eiki Nōpele ko u tali lelei e tokoni ko ē Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ka u ki’i tokoni atu pē Sea, te ke tali pē ‘eku tokoni ki he Feitu’una? Ko u fie tokoni he ‘oku ou ‘ohovale lahi he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga. Na’e ‘i ai ‘a e tokoni ‘a Nu’usila na’e ‘omai ki he ngaahi feitu’u pē ko ha taha ‘oku nofo pē ‘o a’u ki he lotu vao hūfanga he fakatapu Sea ‘oku taki pē ‘o a’u ki ai. Ko Tongatapu 1 taki pē ‘o ‘alu ‘o a’u kimui ki he ‘api ‘o Semi Vete ka u nofo ‘i lotu ko ia. Hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ave ai Pule’anga ‘a e taki ko ia ki he me’a ‘oku ‘omai he Fakafofonga Fika 4 he ‘aho ni.

Ko e pa’anga ko ē ‘oku ma’u ‘e he Poate ‘oku vahe ‘e he Poate ‘Uhila ‘oku makatu’unga mei he kakai ‘oku taki e ‘uhila ki ai. Ko e poini ko ē ‘oku ou ‘oatu taki e ‘uhila ke a’u ki he me’a ‘oku fiema’u he Fakafofonga Fika 4 he ‘oku ‘i ai e ‘uhila ivi ‘uhila ‘i he fonua ni. Kae si’i ‘ave e maama ki Ha’apai pea mo Vava’u pea mo Niua.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 4 ia ko ha fo'i 'uhila 'oku 'osi 'i ai pē 'uhila ia ai ko e fakalelei pē pau ke fai e sio ia ki ai Sea, ka ko e me'a mahu'inga pē ia heni ke tau foki mai ki he lipooti 'a Tongatapu 2, he 'oku tau nofo 'i 2 pea 'alu e 4, 11 mo e 1. Pea ko e kole pē ke tau foki mai ke alea'i e me'a 'a e Fakafofonga Fika 2 toki 'i ai pē faingamālie ia ngaahi vāhenga kehe.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea fokotu'u atu Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 2

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Tongatapu 2 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Puloka, 'Uhila mei Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Pīveni Piukala, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā *Light of Life* Taka, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 18.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tau ki'i mālōlō he'etau taimi ke tau mālōlō.
(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1530-1535

Me'a Sea Komiti Kakato

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato (*Lord* Tu'ilakepa)

Sea Kōmiti Kakato : Tapu atu pē ki he 'Eiki Palēmia...

<008>

Taimi: 1535-1540

Sea Kōmiti Kakato : ..Fakatapu atu ki he Hou'eiki Kapineti fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Nōpele. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai tapu atu ki he kakai e fonua kae 'uma'a e kau ngāue. Hou'eiki ko u mou mea'i pē mālō ho'omou laumālie. Ko e tala fatongia 'oku 'omai ki he motu'a ni ko e Tali Folofola. Pea fakamolemole pē kakai e fonua koe'uhi ko e Tali Folofola ko e tu'utu'uni 'a e Fale ni, kuo pau ke fakamā'opo'opo pea 'ave 'a e Tali Folofola pea hili ko ia 'e toki 'oatu ki he kakai e fonua. Ka koe'uhi ko e me'angāue ko ia 'oku tau ngāue'aki he taimi ni, ko u kole atu Hou'eiki ke fai'aki pē 'eku tu'utu'uni. Tāmāte'i 'etau 'u

naunau ko eni 'a ia 'oku kau ai e letiō kau ai mo e ni'ihi 'oku nofo mei he loki ko ē kae ma'u ha faingamālie ke mou feme'a'aki ki he Tali Folofola. Ko e Tali Folofola kuo pau pē ke a'u ia ki he kakai 'o e fonua, ka 'oku fiema'u ia ke 'uluaki 'afio'i 'e he 'Ene 'Afio pea toki hoko atu 'etau ngāue.

Hou'eiki te u foki mai leva. Sai ko ena kuo maau 'etau ngāue mahino mai kuo 'osi tāmata'i ia 'e he tamaiki. Ko u kole atu pē ko 'etau ngāue ki he Tali Folofola 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku te'eki ke ne ma'u ha'ane Tohi Tu'utu'uni? Sai ta ko ē kuo mou ma'u pē ho'omou Tohi Tu'utu'uni. Mou fakakakato 'e kau ngāue 'a e 'Eiki Minisitā ko eni ki he Fonua & Savea kau ai mo e Fakafofonga Fika 13 Tohi Tu'utu'uni Fakafofonga Fika 5 Tohi Tu'utu'uni. Ma'u pē? Sai. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Kupu 36-60 ko e fatongia ia 'o e Sea mo e motu'a ni felāve'i pea mo ho'o me'a ki 'olunga me'a ki lalo fakatonutonu me'a ki lalo ko e miniti 'e 10 fakatokanga atu e Sea, miniti 'e taha faka'osi ho'o me'a. Kapau leva 'e toe 'i ai ha me'a te ke toe tokanga ki ai, 'oku 'i he Sea ke ne 'oatu 'a e faingamālie 'o kapau ko ha toe me'a fo'ou. Pea kapau ko ha me'a tatau ai pē 'e 'ikai ke u fakangofua ke ke me'a 'i he Fale ni. Hou'eiki ko e vave 'anga pē 'etau ngaue ko 'etau 'alu fakafo'i kupu ē. 'Io me'a mai Fakafofonga Tongatapu Fika 5.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou'eiki kae fai pē ha ki'i fakahoha'a Sea. Ko e 'ai pē foki koe'uhi na'a ku kau he Kōmiti. Ka ko 'eku lave atu pē foki ki he me'a ko eni, Sea kau ki'i lave atu pē au ki he ki'i fehu'i 'e 2 'uluaki ko e kongā 'uluaki 'eku fakahoha'a felāve'i ki he fo'ou ko eni e lipooti. Ko e tu'o 2 'aki eni e fai 'a e ngāue ko eni pea ko hono ua ko e kakano ko ia e lipooti 'Eiki Sea ko e ki'i me'a pē ia te u fakahoha'a ai.

Ko e 'uluaki Sea, ko 'emau toki hū mai foki he ta'u ni mo e fai ko ē 'o e fo'i ngāue ko eni. Pea na'a ku 'eke pē ki he Palēmia Mālōlō mau kaungā'api pē foki. Ko e ha 'a e me'a ko eni? Na'a ne talamai leva me'a mai pē 'o talamai 'io ko e fiema'u eni 'a 'Ene 'Afio. Ka ko u manatu foki au ki he Tō Folofola faka'osi, ko e Tō Folofola faka'osi ko ia na'e fai 'e he 'Ene 'Afio. Ko e Tō Folofola mahu'inga ia pea ko e toki fuofua taimi ia ke.. na'a mau sio pē foki he TV. Folofola mai e Tama pea 'osi pea fofonga tonu mai ki he Hou'eiki ta'efakafiemālie 'a e ngāue 'a e Fale. 'Oku 'ikai ko ha ki'i me'a si'i ia. Pea ko e 'osi ko ia pea ne pehē mai, fili e kakai mou tokanga fili mai ha kakai fakapotopoto ki he Fale. Ka kiate au ko 'eku fanongo ko ē ki ai, 'a ia ko e fo'i ha'u ia kiate au kaunga tonu ia mo e liliu ko eni.

Ka ko u manatu au Sea ki he talanoa ko ia he Folofola ki he tangata ko ē na'e 'i ai ko ē hono kelekele 'a e tufa talēniti ko ia 'a ē ko ē na'e fai. Talēniti 'a e tokotaha ki he 5, pea fiha Sea 'a e Fika 2 na'a ne 2, pea 'oange leva 'a e 1 'a e taha. Pea ko e talanoa foki e Folofola ko ia 'a ia foki ko e 'uhinga eni 'eku fakatātā felāve'i mo eni, na'e hanga hake pē 'eiki. Sai, te u 'oatu 'a e ngaahi koloa ko eni pea te u 'alu te u foki mai pea te u 'eke kia kimoutolu ko e hā ho'omou me'a 'oku fai. 'Oku mou 'ilo e tu'utu'uni na'e fai. Ko e 5 mo e 2 na'e fu'u fiefia pea na'e hoifua pea 'osi pea talaange 'atu liunga 2. Ko e fika fakamuimui fika 1 pehē atu 'a e ko e fē koloa? Kātaki na'a ku 'ilo pē 'e au ia 'oku faingata'a ia pea u 'alu pē au 'o tanu. Pehē atu leva 'a e, sai, koe'uhi ko ho'o anga pehē ha'i ho nima li ki he feitu'u...

<008>

Taimi: 1540-1545

'Aisake Eke: ... fenga'itaki ai e nifo. Ko e fo'i 'ai ko ia Sea ko 'eku vakai ko ē 'oku hangē kiate au 'oku pehē ia pehē mai 'Ene 'Afio kakai mou fili fakapotopoto 'oku 'ikai ke u fiamālie ki he koloa na'e 'oatu ke ō mai 'o fai hono ngāue'i he fonua ni. Pea ko u talanoa ai ko ē pea mo e Palēmia hangē kiate au ko e fou mai mei ai. Na'e 'i ai pē 'a e founa maheni ia he kuohili 'oatu pē fai pē falala 'a ia na'e pehē pē foki e 'Otua falala atu pē falala atu pē a'u ki he tu'unga ne pehē 'ikai ke fakafiamālie mai e me'a 'oku mou fai. Pea 'oku hangē kiate au he 'oku mahino pē foki e halanga ia mo e matapā ia 'a e 'Eiki Palēmia ia ki he 'Ene 'Afio ko eni ko matapā eni 'oku ne 'omai ki he Fale Alea, kiate au ko e me'a ko ē 'oku ou ongo'i 'a e mafatukituki ko ē 'o e To'u Fale Alea ko eni mo e hoko ki he kaha'u. Ko e 'afio'i mai 'e he 'Afio ko e hā 'a e, 'uluaki mou fili fakapotopoto pea ko hono uá ko kimautolu ko ē fili fakapotopoto ko e hā ho'omou me'a 'oku fai ki he fonua 'a ia foki ko e ngaahi fehu'i ko eni 'oku ne 'omai ko eni ko 'ene 'eke mai ko e hā ho'omou me'a 'oku fai ki he kakai 'o e fonua? Pea kiate au hangē 'oku mahino pehē kiate au 'a e fo'ou e fo'i me'a ko eni ko e fuofua taimi 'oku fou ai e me'a ko eni Sea pea 'oku hangē 'oku mafatukituki ai e fatongia ko eni ki he motu'a ni pea 'oku hangē kiate au ko e founa ia 'oku tau 'ai. Ko e feinga mai 'a 'Ene 'Afio ki hono kakai hoko pē ia ko e tamai ki he fonua ni hūfanga he fakatapu ka ko 'ene me'a 'oku ne hoifua mai ki ai ke tau ōmai 'o fai 'a e ngāue koe'uhí ko e fonua.

Kiate au Sea ko e 'uhinga ko e mahino ia ki he motu'a ni 'a e 'ai e founa fo'ou ko eni ke fai e ngāue ko ia. Ko 'eku lave ki ai Sea. Fika ua lave ki he lipooti ko eni Sea. Ko e me'a ko ē 'oku mahino heni ki he Lipooti 'a 'Ene 'Afio 'oku mahino foki na'e Tō Folofola ia 'i Nōvema, Nōvema pea toki fai 'a e toki hu'u mai leva tau toki kamata mai leva 'i Nōvema ha'u 'i Tisema. 'A ia ko e me'a lalahi pē 'e tolu 'uluaki ko e hā 'a e fai e tokanga mavahe ki he tu'unga faka'ekonōmika kae tautautefito ki he fe'amokaki ko ē koloa 'uluaki ia.

Ua, tokanga ki he me'a fakasōsiale, ako mo e mo'ui pea ko hono tolú tokanga ki he malu e kakai ko e kōviti ia mo e ngaahi me'a ko ia. Sea ko e ngaahi me'a ko eni 'oku mahino 'aupito 'i he ngaahi me'a 'e tolu ko eni 'oku ai e ngaahi me'a ia ai 'e lava pē 'e tautolu 'o toki tu'upakē lava pē 'e tautolu ia he taimi ko ia 'o 'ilo ko e hā e fo'i palopalema mo e hā e faito'o mo e tu'unga he 'aho ni. Ko e faingofua taha 'oku 'omai he lipooti ko eni. Ko e fehu'i 'oku fēfē kōviti? Ko e tali ko ē 'oku 'omai he lipooti ko eni 'oku pehē kōviti kuo tau 'osi lanu mata, tu'u he taimi ni 'oku tau lava pē tautolu 'osi, lava tautolu 'o fai e ngāue 'a ia ko e, ko e hā 'a e pa'anga na'e 'omai 'io Pule'anga na'a ne 'oatu e pa'anga ki ai, ko e hā e me'a kuo ma'u? Me'a kuo ma'u 'osi fai e huhu 'a e fonua kātoa huhu ta'ofi pea fai mo e ngaahi teuteu mo e me'angāue ngaahi fale kemikale hē. Kātoa e ngaahi ngāue ko ia tu'u he taimi ni 'osi matofi, manonga atu e fatongia ko ia. Ka 'oku hā e ola? 'A ia na'e fehu'i foki ko e me'a poini mahu'inga ia. Ko e hā e ola? Ko e ola ke lava 'e Tonga ni 'o matu'uekina ka toe ha'u ha mahaki kehe. Pea ko e fehu'i foki ia 'oku mahino he taimi ni 'Eiki Minisitā Mo'ui ko e tu'u he taimi ni 'oku ai mo e *variant* ia 'oku toe ha'u mei Nu'usila ka ko e me'a ko ē 'oku 'asi he lipooti ko eni 'oku ma'ama'a pē 'a e tō 'a e *variant* ko eni 'a e mahaki ko eni pea ko hono uá ko e malu'i ko ē kuo fai 'osi lava pē tautolu ia 'o matu'uekina e me'a ko ia 'a ia kiate au ko e fo'i, ta'u 'osi tali mahino 'aupito e fo'i fehu'i ia ko ia mei he lipooti ko eni.

Ko e fehu'i hono ua fēfē leva 'a e *drugs* 'oku mahino foki ko e kōviti ia 'oku faingofua ia 'oku neongo na'e 'ikai ke fu'u faingofua na'e tu'utu'uni pē 'a e Pule'anga ia pea mo e potungāue mo e fonua ni mou ōmai 'o, 'oku mou ō moutolu 'oku mou puke, mou ōmai ki falemahaki ke sivi pea mo e feitu'u ko ē pea mahino pē na'e fa'a 'a e ni'ihī ia 'oku 'ikai ke nau fie huhu nautolu he

‘uhinga kehekehe. Ko e kehekehe ko eni pea mo e faito’o konatapu ‘oku ‘i ai foki ke tau lava tautolu ‘o pehē mou ōmai ki heni moutolu pē ‘oku mou ōmai ‘o konatapu mou ōmai ... ‘Ikai tau ō tautolu ‘o toe fakasiosio ka ko e me’a ko ē ‘oku ‘i ai he taimi ni me’a ko ē ‘oku ‘omai he lipooti ko eni ‘uluaki ‘oku ‘i ai ha pa’anga fe’unga ‘io ko e ngaahi me’a ē kuo ‘osi ‘omai ko e pa’anga ko e fē ngāue na’e fai? Ngāue na’e fai hū mai koe ‘i he vaha’a ko ē hū mai ko ē ‘i mei muli ‘i he border.

Ko hono ua ko ‘ema feinga ke fakasi’isi’i e kau tipota ko ē ‘oku hū mai ki heni ‘a ia ko e matapā hū’anga ia. Ko hono tolú fēfē ‘a e ngāue ‘oku fai he lotu fonua? Pea ko hono fā fēfē hono tokangaekina ke toe ako’i ako’i *rehab* ‘a e si’i fa’ahinga ko eni ‘i he me’a ko eni. ‘Oku tali he fehu’i ko ia ‘a e me’a kātoa ko ia. Ne tau mai? ‘Io.

Sea Komiti Kakato: ‘ E Fakafofonga ē ki’i me’a hifo ki lalo.

'Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Kia au Hou’eiki ki he ...

<009>

Taimi: 1545 – 1550

Sea Kōmiti Kakato: ... ‘i he fatongia e motu’á ni. Te tau toe foki tautolu ‘o tipeiti pē ‘i he patisetí, ke ‘osi mea’i pe ko e me’a ko ena na’á ke ‘osi fai pē ho’o tipeiti ai.

Ko e kole ko ē he Fale Aleá ‘a e Tali Folofolá fakatatau mo e founa fo’ou hangē ko ia ‘oku mou me’a ki ai he taimi ní ‘i he mahino ‘a e motu’á ni. ‘Io, ko e founa ko eni kuo fakamā’opo’opo ai ‘a e ngāué ‘o tali ‘o hangē ko ē ko e founa he taimi ní. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano kovi ‘ona ia. Pea ‘oku ‘i ai pē mafai ia ‘a e Sea ke ne lava pē, pea, ‘oku, poupu pē ki ai kau Mēmipá.

Ko u kole atu mu’a ke ke me’a mai mu’a fēfē ke tau fakakupu he ka ‘ikai he ‘ikai ke tau ‘unu mei he’etau ngāué te tau vilo takai. Pea ko e me’a ‘e taha ke ke mea’í ko e ‘ū me’a ko eni ‘osi fai e feme’a’aki. Me’apango pē koe’uhí ko e fu’u feme’a’aki fu’u lōloa he Fale Aleá. Kapau ‘e fakatonuhia’i te mou tonu moutolu he ko e taimi eni e Kōmiti Kakató. Ka kiate au te u lava pē ‘o fakasi’isi’i. He ko e kakai tatau pē ‘i Fale Aleá, kakai tatau pē he Kōmiti Kakató. Fēfē ke tau ‘alu fakakupu mu’a.

Tokanga ki he tafa’aki ‘o e ako mo e ‘ekonomika

'Aisake Eke: Sea, tapu pe ki he Feitu’u na ko u ki’i kole pe ke ‘omai ha ki’i miniti ‘e 5. Ko u faka’amu au ke u ‘oatu kātoa e fo’i uhó. He koe’uhí ko e taimi ko ē te tau ‘alu fakafo’i kupu aí ‘e faingata’a e ma’u e fakalukufuá. ‘A ia ko e me’a ko u ‘atu pe au mo e ‘uhinga ko ē na’a mau tali ai e lipooti ko eni ‘ene ha’ú. Koe’uhí ko e ngaahi fehu’i pea ko e me’a ko u tali atu ai pē fo’i fehu’í. Ko e fo’i me’a ko ē ‘oku tau ‘ave ki he Tu’í, ko e fehu’í, fēfē Kōviti, ‘oku sai, tau ‘alu

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē te u tuku atu

‘Aisake Eke: Ko e me’a ia ko u ki’i, fakamolemole atu. Ko e tu’unga ko ē ‘a ia ko e Mo’ui ia, felāve’i Kōmiti Mo’ui ia mo e malú. Ko e tafa’aki ko ē ki he akó, tatau e akó pea mo e ‘ekonōmiká. Ko e feinga’i ení ke ‘alu e akó pea mo e ‘ekonōmiká. Ko e feinga’i ení ke ‘alu e akó moe ‘ekonōmiká ki he tu’unga na’e ‘i ai he 2021. Ko e *recovery* eni, na’e ‘i ai e palopalema. Pea ko e me’a ko ē ‘oku tuhu’i mai ‘e he līpootí, uesia e akó he hū mai ko ē ‘a e Kōvití pea mo e hū mai ko ē mo e sūnamí.

Pea ‘oku tuhu’i mai hei ‘a e me’á ‘a e mahu’inga ko ē ke tau mateuteu ki he kaha’ú. Pea ‘okú ne ‘omai leva ‘a e mateuteu ki he me’a ngāue, ‘ikai ngata aí ‘okú ne ‘omai mo e ngaahi tu’unga ke mateuteu ‘i he founa *internet*. ‘O ne ‘omai kātoa e ngaahi founa ‘a ia ‘oku tau ui ko e *resillience*. Ke ne lava ‘o matu’uekina ‘i he me’a ka hoko maí pea ‘i he taimi tatau, talamai pe heni ‘oku ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou. Liliu e me’a e Ako Si’í, mai e silapa akó, hū mai mo e ‘univēsiti. Kātoa ngaahi me’a ko iá ko ia eni ko e tu’unga ē ‘oku ‘i ai ‘a Tongá. Feinga fakafoki ki he 2001.

Pea ‘ikai ngata aí ko e ngaahi me’a ngāue te tau lava’aki ‘i he fou ki he kaha’ú. Ko e kaveinga lōloa foki e akó ia. Ka koe ki’i vaha’a taimi ko eni mahina ‘e 6 ‘oku tau līpooti atu ko ‘ene tu’ungá eni. ‘Io, kuo tau ako mai heni te tau lava pe tautolu ko eni ‘ave koloa ... Ka toe hoko mai ha mahaki toe ha’u ‘o toe fu’u, ‘osi lava tautolu ‘o ‘alu. Ko e ivi mateuteú pea kiate au ko e me’a ‘oku tali ai he fo’i fehu’i ko ení. Ko e fehu’i foki ‘e tahá ‘oku ‘i ai e ngaahi fehu’i lōloa ia. Te tau toki sio ai ki he kaha’ú, ko e kaha’ú ‘oku mahino ‘oku ‘i ai e palani ia.

Ko e palopalema lahi ia ‘o e taimí ni ‘a e feinga ko ē ke ‘alu ko ē fa’ahinga ‘oku ‘osi meí he *high school* ki he ‘univēsiti. Meimei peseti pe ‘e 10 ka ko muli mo tu’apule’anga ‘alu nautolu he 40 mo e 60. Kaikehe taimi lōloa ia ka ‘oku tau lava he taimí ni ‘o matu’u e ngaahi koloa mo e ngaahi me’a teuteu ko ení ki he akó. Ko e tu’unga ia e akó he taimi ní, tau fakafoki feinga ke tau toe kamata fo’ou pea kamata leva ke tau ngāue atu ‘i he anga maheni.

Ko e me’a faka’ekonōmiká, me’a tatau, tu’unga faka’ekonōmiká taimí ni toe feinga fakafoki ki he 2021. Pea ko e me’a ‘oku ‘asi mai ko ē hení, ko e fehu’i ‘uluakí, fēfē tu’unga faka’ekonōmika e fonuá. Fēfē ngāué, ‘a ia ko e *GDP* ia na’e me’a ki ai e Fakafofonga Fika 7, ko hono talí, holo. Ko e holo ki he peseti 2.7, mo’oni ia, ko e holo ia ko ia ‘oku meimei fe’unga ia mo e 36 miliona.

Ko e ‘uhinga e holo ko iá ko e ‘uhinga foki ko e toki fakaakeake mai eni e ngaahi *project* ko ē na’e toloí, ko e toki fakaakeake mai eni pe toki kamata. Ko e ngaahi hōtelé ko ‘enau toki kamata hake eni. Ko e lahi tahá ia e tu’unga faka’ekonōmika e fonuá ni ko e *services*, peseti ‘e 50 tupu, kau ai e fehu’i ko ē ki he *services*. Ko ‘ene toki kamata eni, ko e vakapuna eni kuo ha’u.

Pea tu’unga ia ko ē ‘oku hokó, tatau tofu mo ia, ‘a e palopalema ko eni ‘oku hoko ‘i muli. Tu’u he taimí ni koe me’a ‘oku ui ko e *stagflation*, ‘a ia ko e ‘uhingá ‘alu e mahu’inga ko ē ‘a e koloa, ko e loló mo e me’a. Taimi tatau fu’u lahi e *interest rate* ‘oku hanga ‘e he pa’anga ko ē *monetary* ‘e he pa’anga Pangikē Pulé mo e ngaahi, ‘ikai ke pehē ‘a Tongá ni. Feinga’i ko ē ke fakasi’isi’i e fiema’ú koe’uhí ke lava ‘o tuku hifo e loló. Ke mea’i pe Sea 2019 taimi na’e tō ai ko ē tāpuni kātoa e ngaahi vakapuná. Ne a’u e totongi ko ē ‘uhilá, ko e totongi ko ē ‘uhila ‘a Tonga ní ‘oku kongá ‘e 2 ...

<010>

Taimi: 1550-1555

‘Aisake Eke: ... ko e totongi ko ē ki he loló. Konga hono uá totongi ko ē ki he ngāué *operations*. 2019 na’e, ‘oku seniti ‘e 40. Kei seniti 40 pē ‘a e totongi ko ē ‘o e kau ngāué. Pa’anga ‘e taha kotoa pē ‘oku ke totongi, seniti ‘e 40 ai ki he kátoa e *operation*, kau ngāué mo e hā fua. Na’e a’u ‘o seniti ‘e 22, totongi ko ē loló. Taimi ko iá ‘ikai toe ‘i ai ha vakapuna foki ia ‘e toe puna. ‘Oku ‘ikai ke, si’isi’i, lahi e loló ia si’isi’i e fiema’ú. Tu’u he taimi ni, ‘alu e ‘uhilá ia he taimi ni ‘o seniti ‘e 79. Ko e me’a ‘oku tali mai e fehu’i ko ení, ‘io, mahu’inga ia ke tau ‘alu koe’uhí ko e hiki ko ení.

‘Oku tuhu’i mai he lipooti ko ení ‘io ‘oku ‘i ai ‘a e *subsidy* he taimi ni. ‘Uhila, ko e ‘ova ko ē he 100, ko e 100 ko ē kakai ko iá ‘oku ma’u ai e me’a koe’uhí ke lava ‘o tau malava ‘o tau lava ‘o matu’uekina atu e fu’u fo’i longa ko eni ‘oku hoko ko eni Sea, tali ia he lipootí. Ka ko ‘etau ngāue atu leva ‘i he taimi ni ki he tafa’aki ko ení. Pehē mai he lipootí ‘io, tu’u he taimi ní ‘oku meimei peseti ‘e 20 ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e ma’u’anga ivi mei, ‘a ē ko ē mei he fakanatulá. Ko e peseti ‘e 20 ko iá Sea ‘oku ke mea’i seniti ‘e 5 ai ko e peseti ia ko ē, ‘oku ma’u pe ia na’e ‘omai e ngaahi tokoni ‘a e Pule’angá ‘o ‘ai ko eni ko ē ngaahi tokoni kehekehe.

Peseti ‘e 15 ko e fakatau ‘uhila mai ia mei he ngaahi feitu’u. Ko e pole lahi ia ko e fakatau ‘uhila ko eni mei he ngaahi kautaha ko ē ‘oku ngaue’aki ko ē solá meimei seniti ia ‘e 30, tolungofulu tupu ki he *kilowatt* ‘e taha. Fakafehoanaki ia mo e seniti ‘e 79, mālō mo e hū mai ‘a e 31 ke ne feinga’i ‘a e feinga’i ko ē ke, feinga’i ke lahi ke a’u ‘o 70 pē 80 pe 90. Koe’uhí ko e taimi ko ē ‘e ‘alu ai ‘etau me’á ‘uhilá, tau nofo pē tautolu. Ka ‘alu hake ‘o lahi taha, 50, kae ‘oua te tau toe, ko e ‘uhingá ia. ‘A ia ka ‘oku ne tuhu’i mai, 20, ta’u kaha’u tau toki ‘eke ki he Palēmiá pe ‘e hoko. 70 he ta’u ‘e tolu ko ē pea, ‘oku tuhu’i mai he lipootí e me’a ko iá.

‘A ia ko ‘eku, pea mo e konga faka’osí leva ‘a ia ko e ha’u ia ki he ma’u’anga. Ko e me’a faka’osí ko e hā e tu’unga ‘o e koloa ko ē fakafetau’akí. Sea fiefia he’eku vakai hifo heni, ko e kátoa ko ē, ko e me’a ‘oku fai e hoha’a ki ai na’e hoha’a e lipootí ki he fefakatau’akí. ‘Oku mahino foki e fefakatau’akí ‘oku kulupu ‘e ua lalahi ‘o ‘etau fakamole ko ē ‘oku fai ko ē pea mo fakatu’apule’angá. Ko e konga ‘uluakí ‘oku ui ko e *current account* pe ‘oku ui ko e, fakataha’i ia e koloa ko ē ‘oku tau ‘ave ki mulí pea mo e ngaahi ngāue ko eni ‘oku tau fai, takimamata mo e ngaahi me’a pehē. Pea kau ‘i ai, pa’anga ko ē ‘oku lī mai hetau kaingá.

Ko e tu’u ko ē, ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ní, ko u fo’i sio hifo ki ai ko ‘etau fe’amokaki ko ē ‘atautolú ‘i he 2021 ‘oku ‘i he tu’unga ia ‘i he 454 miliona. Pea ko e fakafiefiá ‘oku lava pē ‘e he pa’anga ia ko ē tānaki tautefito ki he pa’anga ko eni ‘oku tau ma’u mei he’etau kainga mei Tongá. ‘Alu ia he taimi ni ‘o 435 miliona, peseti ia ‘e 33. Na’e fa’a angamaheni pe ia peseti ‘e 28. Tanaki ia mo e pa’anga ko ē ‘oku ‘omai he Pule’angá ‘osi ange ko ē hū kátoa atu ki tu’a mo e hū maí kei palanisi pē, ‘oku lahi ‘oku ‘i ai pē toenga. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘alu ai ‘etau pa’anga mohé ki mulí ki ‘olungá. He ‘oku lahi he taimi ni ‘oku ‘asi he lipootí ‘oku tu’u he taimi ni ‘oku māhina ia ‘e 14, ko e me’a ia ‘oku tau lava aí.

‘A ia ko e tu’u he taimi ní, ‘e lava pē hetau ivi ko iá ke teke’i tautolu ‘i he langa ka hokó. Ka ko e fekau ia ‘oku ‘omai he lipooti ko eni Sea. Ko e fakalukufua ia ‘o e fekaú. Pea ko u ‘ai pē au

koe'uhí ke mahino heni ka tau toki 'alu ki hē ka ko e fekaú 'oku tuhu'i mai ko ē he me'á. Ka 'oku mahino leva 'ene tu'u ki he kaha'ú, tau mateuteu leva, ngoue, toutai mo e takimamata mo e hā fua ke tau lava 'o 'oatu, tau lava 'o mateuteu ngaue'aki e faingamālie ko ē tau toe teke'i e langa fakalalakaká. Pea ko e me'a ia ko ení 'oku kavahia ai 'a Tonga. 'Oku mahino pē foki palopalema 'a Tonga tu'unga fakasiokalafi koe'uhí ko 'etau tu'u he fu'u laine ko ē 'oku 'i ai ko ē fakatamaki fakaenatula. Pea 'ikai ngata aí ko 'etau fe'alu'aki ko ē mo mulí, hū mai e mahaki pea tau ō.

Ka ko e fakafeta'í ko e tu'u e tu'unga faka'ekonōmika ki he kaha'ú e ngaahi fonua fakalukufuá holo ia. 'Amelika 'alu hifo 'o ua. Holo ē mei he ono, Siaina ē, holo 'a Siaina. Mahalo ko e faka'amu ia he taimi ni, na'e fa'a 10 tupu 'a Siaina. Ko e tu'u ko ē fakafuofua atu taimi ní 'e meimei 'alu 'a Siaina ia peseti 'e 4 ki he 5. Ko e 'uhinga lahi taha ai ko e *policy* ko eni 'a Siaina *zero policy*. Ko e *zero* ko e fo'i noa 'ikai ke toe 'i ai ha taha 'e mo'ua he mahaki KOVITI. Ko 'enau fo'i *policy* he taimi ní pea ko 'ene pehē 'ikai toe 'i ai ha me'a ia 'e ngāue. Koe'uhí 'oku nau tāketí tamate'i e ngaahi mahaki ko ē ka tau foki mai ki hē. Kehe foki ia meia tautolu. Tautolu mo Nu'usila mo 'Aositelēlia tau ngāue pē ki hē mo fakaavaava e mo'ui 'ekonōmiká ke mo'ui fakataha, mo'ui pē he sino e tangatá, mo'ui mo e faka'ekonōmiká Sea.

Ko e ki'i fekau ia 'oku 'omai ko ē he lipooti ko ení Sea. Pea ko e tu'u ko ē 'i he hikihiki e koloá Sea, 'oku mahino 'aupito ko e polopalema lahi ia ko ē hikihiki he 'oku peseti 'e taha ...

<002>

Taimi: 1555-1600

'Aisake Eke: ...'I 'Okatopa ka ko e me'a fakafiefia 'oku kamata ke holo, ko e 'alu ko ē fakata'u na'e pēseti 'e 7.2 ia 'Okatopa ta'u kuo'osi, 12.9 ia 'Okatopa ko eni, 'a ia 'oku hiki'aki ia e 5.7 'alu fakata'u, ka ko e 'alu fakamāhina holo ia, 'a ia mahino 'oku kamata holo he taimi ni lahi foki e ngāue e ngaahi fonua kamata ke holo hifo e lolo, 'a ia ka te tau fe'ao atu pea mo ia, pea ko e me'a ko ē 'oku tau tokanga ko ē ki ai Sea koe'uhí ko e tu'u ko ia 'oku 'i ai leva 'a e ngaahi tokoni koe'uhí he ko e hoko hifo ko ē 'o lahi 'a e mamafa ko ē koloa pea 'oku 'i ai 'a e me'a 'e tolu ko eni.

'Uluaki ko e pa'anga ko ē ko e koloa ko ē 'oku 'omai ko ē mei muli 'oku 'osi 'alu pē ia mei muli pea 'oku 'asi pē ia he me'a, 'ikai ngata ai 'oku hanga pē 'e he ngaahi pisinisi Tonga 'o toe tānaki atu 'oku ui ko e ...ki loto ngaahi koloa kotoa 'oku nau fakahū 'i he ngaahi me'a ko ia. Ko e fo'i fekau ia 'oku 'omai he lipooti ko eni Sea. Ko e me'a na'a ku pou pou ai pē ki heni 'oku 'i ai e me'a ia ki he founga ngāue he kaha'ú ko e taimi ko ē na'a mau fakataha ai mau toki 'ohovale pē fakataha ko 'emau 'eke ko ē ki he *secretariat*. Ko e hā e me'a na'e kehekehe, na'a mou 'omai ha lipooti mei he Pule'anga 'ikai ko 'emau mahino ko e lipooti ko eni 'oku mau fa'u ko eni fakatefito pē ia 'i he me'a 'oku 'omai 'e he Pule'anga mo e me'a kotoa 'oku 'omai 'i Fale Alea ni ko ia pē, mau talanoa leva fēfē kaha'ú tu'u ki he kaha'ú fai e faongoongoi 'ai ange ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ta'u kaha'ú kimu'a he taimi ko ia 'omai ha lipooti *update* mai e 'ū me'a ko eni. Ke tokoni ia ko e hā e ngaahi me'a ko ē 'o fakaikiiki ange pea mau pehē 'ō kiate au ki he motu'a ni fakatātā 'oku mahino e fo'i talanoa ia, ka ko e kaha'ú koe'uhí ko 'ene fo'ou pea ko u pehē ai tau liliu e founga ke ta'u kaha'ú ke 'oua 'e toe hoko e me'a ko eni 'e toe lelei ange 'a e ngaahi me'a ko ia, ka ko e

ngaahi fehu’i ko eni ‘e 4 ‘oku ‘omai Sea ki he motu’a ni ‘ilo vaivai ne ‘osi tali pē ‘e ia e ngaahi me’a ko ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko u pehē ‘e au kuo fe’unga ‘a e fo’i fakamatala lelei ko eni ‘e Hou’eiki kau Fakafofonga e Kakai. Ko e me’a ē ‘o e ni’ihi na’a nau ‘i he komiti pea kapau ‘oku ‘ikai ke ke laumālie lelei ki ai ‘oku ou tui pē he ‘ikai pē ‘e toe sai ho laumālie ‘o e Feitu’u na ia ‘i he Fale ni ka kiate au kuo mahino kiate au e lipooti ko eni ko u fokotu’u atu ke tau pālōti. Ko ia...

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole mahalo te u ki’i miniti pē au ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tuku atu pē ho’o miniti ‘e taha me’a mai.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko ‘eku ki’i kole fakama’ala’ala pē ‘a’aku ‘ikai ke u toe lave au ki he kakano ‘o e lipooti na’e tuku ia ki he Fakafofonga ko eni ke ne hanga ‘o fakahoko atu. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ko hono ‘uhinga ko e puipuitu’a ko ia ‘o e makatu’unga ‘o e lipooti ko eni ko ‘ene toki tu’o ua foki eni. Ko e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ko eni ‘o Ha’apai. Ko e fokotu’utu’u eni he ‘Eiki Sea ke takitaki mai ke toe mahino ange ‘a e lipooti.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka u fakatonutonu pē Feitu’u na. Na’e ‘ikai ke u fakatonutonu ‘anenai ‘a e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ...ko e me’a ko eni ko e me’apango pē ‘ikai ke u fa’a sai’ia hono ‘omai ‘a e Finangalo ‘a ‘Ene ‘Afio ki he Fale ni, ka koe’uhí ko hono fakatokanga’i mei Loto Tatau fu’u lahi ‘a e palōmesi loi ‘a e Fale Alea ‘o Tonga pea ‘oku ‘omi ai ‘a e Tu’utu’uni ko eni fēfē ke fai pē Folofola hē mou tali mai he taimi ko ē ‘a e mahino ‘osi ai ‘a e ngāue, pea ko e ‘uhinga ko ē fokotu’u mai pē ‘e he Sea ‘a e me’a ko eni ‘a ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai ka mou fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha Tu’utu’uni eni ia ‘a e ‘Eiki Sea ko e fakatokanga’i pē eni mei Loto Tatau ‘a e me’a ko eni ‘oku hoko ko eni, pea ko u tui ‘oku faka’ofa’ofa, mou me’a ki he me’a ‘a e Fakafofonga Tongatapu 5 me’a ‘asinisini mo’oni he ‘oku ne mea’i lelei ko e tokotaha eni na’e ‘i he pa’anga. Kaikehe hangē pē ko e me’a na’a ku lave ki ai he ‘ikai pē fiemālie ha taha ia ‘o kapau he ‘ikai ke ke fiemālie ka ke me’a mai.

Kole ke fakatokanga’i ngaahi me’a ne fai ki ai e tokangá kae tukuange lipooti ia ke tali

Māteni Tapueluelu: ‘Ika’i ‘oku ou fiemālie au ki ai Sea ko e ‘uhinga ko e kakano ko ē ‘o e lipooti mahino pē ko e me’a pē na’a ku tokanga au ki ai mahino ko e fakama’ala’ala mai ko e tokanga mei Loto Tatau pea ‘oku fokotu’u atu e founa ngāue. Ko e kole pē taha Sea ke fakatokanga’i mu’a ‘a e ngaahi me’a na’e fai atu ki ai ‘a e tokanga kae tukuange ‘a e lipooti ia kae fakatokanga’i pē mu’a ‘a e ngaahi me’a na’e fai ‘a e kole atu mei he tēpile ko eni ko e ‘uhinga ia ki he kaha’u kae tukuange atu e lipooti ia ko ē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pou pou ko ia ‘oku loto ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘oku ou pou pou atu pē ke tau pālōti ke tukuange e lipooti, ka ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ha e me’a ‘oku ke toe me’a ai ki ‘olunga, kapau ‘oku ke ‘osi pou pou.

Taniela Fusimālohi: Kātaki ko e ‘ai pē ko e fanga ki’i me’a ko ē na’a ku malanga ai ‘anenai hangē pē ha fanga ki’i fakatonutonu ke tuku atu pē mo ia ki he kau ngāue pē ke nau sio ki ai ...

<007>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi : ..sio ki ai ko e tākaki atu pē ia ‘a’aku. Ko u pou pou atu pē.

Sea Kōmiti Kakato : Te u ‘oatu pē ho faingamālie koe’uhi he ko e Kōmiti Kakato eni. Ka ki he Fale Alea ‘oku ‘i ai pē ho’o mo’oni ka ke me’a mai angé ke u fiemālie.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea neongo pē na’e ki’i ongo kehe ‘eku fakamalanga ka ko e ‘uhinga pē ‘aku ia ko e fanga ki’i tākaki pē ki he’etau Lipooti. Ka te u toe hanga pē ‘e au ia ‘o fakamā’opo’opo pē ‘o tuku atu ki he kau Kalake ‘etau Kōmiti ke nau toki sio ki ai. Kapau ‘oku ‘aonga ki he’etau Lipooti pea sai faka’ofo’ofa, pea kapau ko e me’a pē ia ke tuku pē ia he tafa’aki pea faka’ofo’ofa ..

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē ‘a e fakamā’opo’opo ko eni ho’o kaungā Fakafofonga Tongatapu Fika 5.

Taniela Fusimālohi : ‘Ikai Sea ko ‘eku fakatātā pē ‘aku ia ‘i he, hangē pē ko ‘eku fo’i ‘uluaki fakatātā ko ia na’a ku ‘oatu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala ia ai fekau’aki mo ‘etau talanoa ko eni ki he *deficit* mo e tu’u ‘a e ‘u fakamatala pa’anga. Pē ‘e fiema’u ke tākaki, ko e toenga ‘o e ‘u me’a ia ‘oku sai pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, Fakafofonga me’a hifo ki he tala fatongia. Tu’unga fakapa’anga e fonua, ‘oku ‘ikai ke ‘asi e me’a ko ia ‘i heni? Konga 2 e Lipooti ko eni ‘oku fakahoko mai ‘a ia ‘oku ‘asi he kongā hono 2 ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea sai pē kae tuku ai pē ia ki he kau ngāue ko e hā e me’a.

Fokotu’u pea pou pou ‘o paloti’i Lipooti Tohi Tali To Folofola

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ko eni fakahā loto ki ai he hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Likuohihifo Fusimalohi. Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia. 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa *Light of Life* Taka, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā loto mai hiki ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 1 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fakamālō atu Kalake. Hou'eiki tau **liliu ‘o Fale Alea** ē.

(Ne me’a mai leva ‘a e Sea ‘o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke lipooti mai ki he Fale.

Lipooti Sea Komiti ki he ngāue lava mei he Komiti Kakato

Lord Tu'ilakepa : Sea, tapu pē mo e Feitu'u na tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Kapineti tapu atu ki he Tama Pilinisi, Hou'eiki kae 'uma'ā ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae 'uma'ā ‘etau kau ngāue 'Eiki Sea. Sea, ta ko ē ko e lipooti ia ‘e ‘ikai ke a’u ia ‘o miniti ‘e 5 me’a fakafiefia mo’oni. Ko u fokotu’u atu ki he Feitu'una ho’o lipooti kuo tali lelei ‘e he Kōmiti ‘aki ‘a e hiki ‘a e toko 17 mo e ta’eloto ki ai ‘a e toko 1. Mālō e ma’ui faingamālie 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Kātaki Sea na’e ‘i ai ha fakatonutonu ki he Lipooti ?

Lord Tu'ilakepa : Sea ko e ngaahi me’a pē na’a nau me’a mai ki ai, ‘o felāve’i pē mo hono fakama'ala'ala e Lipooti. ‘I ai mo e fehu’i ‘a e Fakafofonga ‘o fakafekau’aki pea mo e ‘uhinga ‘o e tala fatongia na’e ‘uhinga fo’ou ko eni. ‘I ai pea mo e me’a na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga 11 ka ko ‘ene vakai’i pē ke ne toe fakapapau’i ‘o ne toki mea’i ta ‘oku ‘i ai pē me’a fekau’aki mo e *deficit* ‘i he kongā 2 ‘o e Lipooti 'Eiki Sea ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakatonutonu 'Eiki Sea. Fokotu’u atu.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki te u kole ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Fika 6/2022 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea fekau’aki pea mo e kātaki..

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi...

Pālōti ‘o tali Tohi Tali ‘o e TōFolofola

'Eiki Sea : Kātaki ko e ‘asenita hala ia. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Tohi Tali ‘o e Tō Folofola fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu...

Lord Tu'ilakepa : Sea toe ki’i lau fo’ou mai ange hangē kiate au ‘oku ke me’a mai ko e Tohi Tangi.

'Eiki Sea : Ko ia na’a ku fakatonutonu atu. Ko e pālōti ke tali ‘a e Tohi Tali ‘o e Tō Folofola.

Lord Tu'ilakepa : Mālō.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa *Light of Life* Taka, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu ...

<008>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea 'oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Tohi Tali 'o e Tō Folofola fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Paula Piveni Piukala 'ikai ke loto ki ai e toko taha 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku mahino e tu'unga 'oku 'i ai e Fika 5 'etau 'asenita. Fika 4 tau hoko atu leva ki he Lipooti Fika 6/2022 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki eni mo e Tohi Tangi Fika 8/2022. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea mālō he ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ko e ki'i vakai pē ia ke toki fakatonutonu mai he Feitu'u na 'a 'etau tu'utu'uni foki ko 'ene fai pē Tali Folofola 'oku pau ke tau tali ke 'oleva ke fakafoki mai 'a e fefolofola'aki ko ē hono 'ave 'a e Tohi Talí mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia. Ko e tu'utu'uni ko ia 'oku fekau'aki ia pea mo e Tohi Tali ki he Huufi e Fale Alea koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau tu'utu'uni pau mo mahino ki he tali faka'osi 'o e To'u Fale Alea 'oku 'atā pē ke hoko atu 'etau ngāue pea ko u tui ko e toenga e 'asenita 'e lava pē ke hoko atu ki ai e ngāue e Fale.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Lipooti Fika 6/2022 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia. Tau hoko atu ki he Lipooti ko ē mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu Fale Alea kole atu ki he Kalake ke lau mai.

Kalake Tēpile:

Lipooti Fika 6/2022. Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Aho 23 Nōvema 2022.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 6/2022 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Ko u fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti Fika 6/2022, Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Tohi Tangi Fika 8/2022 'a ia 'oku 'oatu 'i he Fakalahi (A) 'o e lipooti ni.

Ko e tohi tangi ni na'e tuku mai refer mai he Feitu'una ki he komiti ke nau vakai'i 'a e tu'unga faipau 'a e tohi tangi ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea.

'Oku 'oatu heni 'a e Lipooti Fika 6/2022 Komiti ke me'a ki ai e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

Lord Fakafanua

(Sea Le'ole'o Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e tohi tangi ko eni na'e fakahū mai he Fakafofonga Nōpele 'o Tongatapu pea ko u tui na'e 'osi tuku atu pē faingamālie ke mou me'a ki he tohi tangi 'oku fakahū mai mei he Palesiteni Le'ole'o 'o e *Tonga National Construction Association* ko e ngaahi poini mahu'inga mei he lipooti ko eni fekau'aki ia pea mo e mahu'inga e langa faleafā pea 'oku nau fakahū mai heni 'i he peesi fika tolú mo e peesi faka'osi 'a e fakamahu'inga fo'ou 'oku nau fokotu'u mai 'oku tonu ke 'i ai 'a e ngaahi *contract* ko eni 'oku fakamo'oni pea mo e Pule'anga. Te u kole pē ki he Kalake ke ne lau kakato atu e tohi tangi.

Sea ki'i fakahoha'a, tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea ko e 'uhinga pē Sea ko 'eku lave'i ko e taimi pea 'oku mahino pē ia ko e tohi tangi eni 'oku mahu'inga he 'oku fekau'aki mo e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko pea 'oku fiema'u ke fai ha tu'utu'uni pau ki ai kae fekau'aki mo e hoko atu e ngaahi ngāue. Ka ko 'eku kole atu pē 'a'aku 'Eiki Sea mahino 'oku hoko e taimi kapau 'oku ke me'a ke hoko atu e 'a e tohi tangi ke tau hoko atu 'o alea'i e tohi tangi ke kakato pea ko u fokotu'u atu ke lau. Pea kapau 'oku ke me'a ke tau toki hoko atu he'etau 'aho ngāue hokó 'a ia ko e Monite pea ko u fokotu'u atu ke tau toloi pē ki ai he 'oku ngali sai ange pē kapau 'oku tau toloi ki he Monite ke lau pē ko ē tohi tangi pea hoko atu e feme'a'aki. Ko 'eku poini pē 'a'aku ia kapau 'oku ke pehē ke tau hoko atu ai leva 'o alea'i e tohi tangi ke 'osi he 'oku 'uhinga he 'oku mahu'inga e tohi tangi pea lau 'uhinga he ko u tui pea kapau 'oku ke pehē 'e koe ko e lau pē pea tau toloi pea ko u fokotu'u atu tau toloi pē ā tautolu ki hotau taimi ngāue he Monite pea toki lau ai e tohi tangi maau mai mo e Pule'anga mo e me'a ke ko 'eku ki'i fokotu'u atu pē 'a'aku ia ki hono, ki ho'o tu'utu'uni ke lau kapau ke pehē ke tau ngāue ki ai pea lau pea kapau 'e pehē te tau toloi tautolu ki hotau taimi 'o toki 'o toki tau 'aho ngāue hoko ko e Monite pea ko u fokotu'u atu tuku pē ke toki lau he taimi ko ia pea tau hoko atu ai ...

Taimi: 1610 – 1615

Lord Tu’iha’angana: ... tau hoko atu pē feme’a’akí, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u tui ‘oku fakapotopoto e fokotu’u meí he Hou’eiki Nōpelé ke toloi e ‘Asenita mahu’inga ko ení ki he Mōnité. Ka kimu’a peá u toloi e Falé te u fokotu’u atu ‘a e ongo Fakafofonga ke na me’a atu ‘o ‘ave e Tohi Tali ko ení ki he Tō Folofolá ki he’ene ‘Afió. ‘A ia ko u fokotu’u atu e ‘Eiki Nōpele ongo Niuá pea mo e ‘Eiki Palēmiá. Toe ‘i ai ha me’a Hou’eiki, ‘ikai. Toloí e Fale ki he

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea ki’i me’a vave pē

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

Fehu’ia pē ‘oku tonu nai ke alea’i ha me’a ‘oku fehangahangai ia mo ha Lao ne tali he Fale Alea

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘ai pe ke u toki lele atu ki he Feitu’u na ka ‘oku sai pē ke fakahoko pe heni. Ko e ngaahi tohi tangi ko ení ‘oku ha’u ia talamai ke liliu ‘a e tu’utu’uni fakalao hangē ko e *procurement*. ‘Oku tonu nai ke toe alea’i ha me’a te ne hanga ‘e ia ‘o fakafepaki’i ha lao ‘i he Falé ni? ‘O kapau ko e anga pe fokotu’u atu pea ko e toki me’a ia e Feitu’u na mo ho’o kau loeá. He ko e ‘uhingá ‘o kapau tau pehē na’e *procure* ha me’a ‘o \$10 pea mai ha tohi tangi ia talamai ‘ikai, tuku e founa fakalao ia, ‘ai e 12. Me’a ní ‘oku taau ki he Falé ni ke tau alea’i ‘e tautolu ha me’a ‘oku fehangahangai mo e lao na’e tali ‘e he Falé ni. Ko e anga pe fokotu’u atu Sea koe’uhingá ko e *weekend* toki a’u ki he Mōnité mahalo pe ma’u hamou ngaahi fale’i fakalao, ka e fietokoni atu pē ki he Feitu’una, mālō.

‘Eiki Sea: Māló ‘Eiki Palēmia ‘oku fakatokanga’i e me’a ‘okú ke ‘ohaké ke toki fai ha vakai ki ai he *weekend*. Te tau toki me’a kātoa pe ki ai ‘i hono lau e tohi tangí. Toe ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ha Hou’eiki. Hou’eiki ko u fakamanatu atu ko e ngaahi tohi naunau ko ē na’e tufa atu fekau’aki pea mo e tali ki he Tō Folofolá ke toe tānaki mai pē, na’a pulia he lolotonga e vaha’a taimi ko ení mo e *appointment* ‘a e ongo Fakafofongá mo ‘Ene ‘Afió. Mou me’a hake ke tau kelesi. Toloí e Falé ki he 10 he Mōnité.

Kelesi

Kelesi.